

Şəhla Nağıyeva

**Xüsusi adlar
milli koloritin
daşıyıcısı kimi**

**(“Kitabi – Dədə Qorqud” dastanının ingilis dilinə
tərcümə variantları əsasında)**

“Çinar – Çap”

Bakı - 2003

**Azərbaycan Dillər Universiteti Elmi Şurasının
2 oktyabr 2002 – ci il tarixli qərarına
əsasən çap olunur.**

Elmi redaktoru:
Zeydulla Ağayev,
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər:
Şahin Xəlili,
filologiya elmləri namizədi, dosent
Nuranə Nuriyeva,
filologiya elmləri namizədi

Şəhla Nağıyeva.

N24. Xüsusi adlar milli koloritin daşıyıcısı kimi (“Kitabi Dədə - Qorqud” dastanının ingilis dilinə tərcümə variantları əsasında), Bakı, “ÇİNAR – ÇAP” müəssisəsi, 2003, - 80 səh.

Monoqrafiyada “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanının ingilis dilinə üç tərcümə variantı müqayisəli şəkildə təhlil olunmuş, dastanda xüsusi adlar milli koloritin daşıyıcısı kimi tədqiqata cəlb edilmişdir. Tərcümə variantlarında şəxs adlarının və toponimlərin transliterasiyası zamanı yol verilmiş qüsurlar göstərilmiş, müvafiq transliterasiya variantları təklif olunmuşdur.

Kitab bədii tərcümə mütəxəssisləri və Qorqudşünashqla məşğul olan filoloqlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Mündəricat

Ön söz..... 3

Giriş..... 5

Birinci fəsil. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı

nümunələrinin ingilis dilinə tərcüməsi tarixindən	9
<i>İkinci fəsil.</i> "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı və onun xarici dillərə tərcüməsi barədə	17
<i>Üçüncü fəsil.</i> "Kitabi-Dədə Qorqud"da işlənən xüsusi adların ingilis dilinə transliterasiya variantlarının təhlili.....	29
§ 1. Eposda işlənən şəxs adlarının transliterasiya problemləri	35
§ 2. Dastandakı yer adlarının (toponimlərin) ingilis dilinə transliterasiyasına dair	53
Nəticə.....	71
İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	74

Ön söz

Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin xarici dillərə, xüsusən də dünyada geniş yayılmış ingilis dilinə tərcüməsi zəngin mənəvi sərvətlərimizin tanınması və öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bu, həm də bütövlükdə Azərbaycanın tanınmasına, Azərbaycan ədəbiyyatının və mədəniyyətinin təbliğinə imkan yaradır. Ona görə də ədəbi nümunələrimizin ingilis dilinə tərcüməsi, eləcə də bu tərcümələrlə bağlı tədqiqatlar aparılması aktuallığını itirmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin ingilis dilinə tərcüməsinin ayrı-ayrı tərəfləri müxtəlif illərdə tədqiqata cəlb edilsə də, belə tərcümələrdə xüsusi adlar və onların daşdığı milli koloritin saxlanması problemləri ayrıca öyrənilməmişdir. "Kitabi-Dədə Qorqud"un öyrənilməsi sahəsində də çoxsaylı elmi tədqiqatlar aparılmış, lakin dastandakı xüsusi adların ingilis dilinə tərcüməsi xüsusi tədqiqat obyektini olmamışdır. Ona görə də monoqrafiyada "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında işlənən xüsusi adların ingilis dilinə transliterasiyası problemləri təhlil olunmuş, bu zaman adların daşdığı milli koloritin saxlanması məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Tədqiqat zamanı "Kitabi-Dədə Qorqud"un ingilis dilində üç tərcümə variantından istifadə edilmişdir. 1969-cu ildə Moskvanın "Proqres" nəşriyyatında ingilis dilində çap olunmuş "Azərbaycan poeziyası antalogiyası" (kitabda dastanın müqəddiməsi və bir boyu verilmişdir), 1972-ci ildə Londonda buraxılmış "The Book of Dede Korkut" və ABŞ-da çap olunmuş "The Book of the Oghuz Peoples or Legends Told and Sung

by Dede Korkut" nəşrləri üzərində müqayisəli təhlil aparılmış, eposla bağlı, xüsusən dastanda işlənən xüsusi adlarla əlaqədar mövcud nəzəri mülahizələrə nəzər salınmış, xüsusi adların tərcümə variantları müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur.

Monoqrafiyada "Kitabi-Dədə Qorqud"un ingilis dilinə tərcümə variantlarında xüsusi adların verilmə yollarına nəzər salınmış, yol verilmiş təhriflərə münasibət bildirilmiş, yeri gəldikcə belə təhriflərin aradan qaldırılması üçün təkliflər verilmişdir.

Birinci fəsildə klassik Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin ingilis dilinə tərcüməsi tarixindən söhbət açılmış, ikinci fəsildə "Kitabi - Dədə Qorqud" dastanının xarici dillərə tərcüməsi barədə ətraflı məlumat verilmişdir.

Üçüncü fəsildə dastanda işlədilən xüsusi adların ingilis dilinə transliterasiya variantları müqayisəli şəkildə təhlil olunmuş, şəxs adlarının və toponimlərin transliterasiyası ayrı-ayrı yarımbaşlıqlarda təqdim edilmişdir.

GİRİŞ

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı Azərbaycan xalqının, qədim Oğuzların, bütün türk dünyasının yaradıcı dühasının ən böyük və ən mükəmməl ədəbi-mədəni abidəsidir. Bu dastan xalqın həyatının epik lövhələrini, onun əxlaq və mənəviyyatını, davranış mədəniyyətini əks etdirir, oxucuya humanizm, vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq kimi keyfiyyətlər, sevgidə sədaqət, ata anaya hörmət və ehtiram duyğuları aşılayır.

Dastanın elm aləminə məlum olduğu 200 ilə yaxın dövr ərzində bütövlükdə "Kitabi-Dədə Qorqud" və ya onun ayrı-ayrı boyları bir çox xalqların dillərinə tərcümə olunmuş, haqqında çoxsaylı tədqiqat əsərləri yazılmış, bu abidənin motivləri əsasında Bakıda film çəkilmişdir. Alman, rus, türk, İtaliya, ingilis, fransız və s. alimləri dastanın yaranması, Dədə Qorqudun şəxsiyyəti, abidənin dili və s. haqqında müxtəlif elmi mülahizələr irəli sürmüşlər.

Azərbaycanda bu abidənin tədqiqinə ötən əsrin 30-cu illərindən başlanılmışdır. Son yetmiş ildə aparılan elmi tədqiqatlar nəticəsində sübut olunmuşdur ki, epos VII əsrdə Azərbaycanda baş verən tarixi hadisələrlə səsleşir və həmin dövrün tarixi, mədəni abidəsidir. Dastanın əldə olan əlyazmalarının yazıya bir neçə əsr sonra köçürüldüyünü də mütəxəssislər elmi araşdırmalarla təsdiq etmişlər. Ona görə də ötən əsrin sonlarında Azərbaycanda "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinin təntənəli surətdə qeyd olunması zərurəti yaranmış, bu məsələ Azərbaycan dövlətinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev eposun Azərbaycan mədəniyyəti tarixində xüsusi yer tutduğunu, bu yubileyin Azərbaycan xalqının, bütün türk dünyasının qədim və zəngin mədəniyyət və ədəbiyyatının təbliğinə xidmət edən beynəlxalq əhəmiyyətli hadisə olduğunu nəzərə alaraq "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinin yüksək səviyyədə keçirilməsi məqsədilə 20 aprel 1997-ci il tarixli fərman imzalamış, yubileyin keçirilməsi üzrə

dövlət komissiyası yaradılmışdır. Komissiya fəaliyyət göstərdiyi bir neçə il ərzində dastanın yubiley nəşrlərini hazırlamış, Moskva, Paris, Ankara, Berlin və sair kimi dünyanın tanınmış mədəniyyət mərkəzlərində "Kitabi-Dədə Qorqud"un 1300 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi simpozium və konfranslar təşkil etmiş, dastanın öyrənilməsi və təbliği işinə yeni təkan vermişdir.

2000-ci ilin aprelinə Bakıda təntənəli yubiley tədbirləri keçirilmiş, dünyanın bir çox ölkələrindən gəlmiş şərqşünas alim və mütəxəssislər bu qəhrəmanlıq abidəsinin tarixi, elmi, ədəbi və bədii vəziyyətləri barədə məruzələrlə çıxış etmişlər. Yubileylə əlaqədar dastanın tarixi, elmi-ədəbi və bədii əhəmiyyətinə dair yeni tədqiqatlar nəşr olunmuş, "Kitabi-Dədə Qorqud"un türk xalqlarının tarix və ədəbiyyatındakı rolu hərtərəfli araşdırılmışdır.

Bütün bunlar qədim abidəmizə marağın heç vaxt azalmadığını sübut edir. Bütün bunlar həm də onu sübut edir ki, illər, əsrlər keçsə də "Kitabi-Dədə Qorqud" nəinki aktuallığını itirmir, əksinə dastanın öyrənilməsi və tədqiqinə maraq daha da artır. Dastanın 1300 illiyi ilə əlaqədar aparılan tədqiqat işləri, nəşr olunan elmi əsərlər bu fikri bir daha təsdiq edir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un xarici dillərə tərcüməsi məsələsi də həmişə aktual olmuş, Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra isə bu məsələ daha da aktuallaşmışdır. Xüsusən dastanın dünyada daha geniş yayılmış ingilis dilinə tərcüməsi məsələsi alim və mütəxəssisləri, dilçiləri həmişə maraqlandırmışdır. Qeyd edək ki, dastanın ingilis dilinə bir neçə tərcümə variantı mövcuddur. Xalqımızın qəhrəmanlıq tarixinin dünyada öyrənilməsi və təbliği üçün bu tərcümələrin əhəmiyyəti böyükdür. Dastanda işlənən xüsusi adların - şəxs adları və toponimlərin daşdığı milli koloritin tərcümədə saxlanılması bütövlükdə dastanın qavranılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də "Kitabi-Dədə Qorqud"un ingilis dilinə tərcüməsində xüsusi adların verilməsi probleminin tədqiqi olduqca vacib və aktual məsələdir.

Dastandakı xüsusi adların ingilis dilinə transliterasiyası problemləri ilk dəfə təhlilə cəlb edildiyi üçün tədqiqat tərcüməçilər və dilçilər, bütövlükdə qorqudşünaslıqla məşğul olan mütəxəssislər üçün gərəkli ola bilər. Eyni zamanda tədqiqat dastanın ingilis dilinə gələcək tərcümələri işində də müsbət rol oynaya bilər.

Birinci fəsil

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrin ingilis dilinə tərcüməsi tarixindən

Müasir dünyamızda heç bir xalqın ədəbiyyatı digər xalqların ədəbi proseslərindən təcrid olunmuş vəziyyətdə dolğun inkişaf edə bilməz. Dünya mədəniyyəti öz inkişafının elə bir səviyyəsinə çatmışdır ki, az-çox inkişaf etmiş bütün xalqlar bir-birinin mədəniyyətlərindən dialektik surətdə bəhrələnir. Belə bəhrələnmənin - xalqların ədəbi-mədəni əlaqələrinin inkişafının əsas formalarından biri də tərcümədir. Təsadüfi deyil ki, müxtəlif dövrlərdə müxtəlif alim və filosoflar tərcümə işinə yüksək qiymət vermiş, mədəni əlaqələrin inkişafında tərcümənin əvəzsiz rolunu qeyd etmişlər. Tərcüməni bəşəriyyət tarixində xalqları bir-birinə bağlayan mənəvi körpü də adlandırmışlar. Regional sivilizasiyaların dünya sivilizasiyasına çevrilməsi ilə xarakterizə olunan yeni əsrdə tərcümə doğrudan da, xalqların əsl mənəvi körpüsünə çevrilir. Xalqlar bir-birinin ədəbi nailiyyətlərindən bəhrələnir, bir-birinin ədəbi-mədəni dəyərləri ilə zənginləşirlər. Mütəxəssislər tərcümənin bir sənət kimi lap qədimlərdən mövcud olduğunu çoxdan

sübut etmişlər. Luçiy Liviy Andronik hələ eramızdan əvvəl III-II əsrlərdə Homerin məşhur "Odisseyə" əsərini latın dilinə tərcümə edərək dünya ədəbiyyatı tarixində bədii tərcümənin bizə məlum nümunəsini yaratmışdır.

Bəlkə də, bədii tərcümə tarixi daha qədim dövrlərə gedib çıxır. Hələlik mütəxəssislər bədii tərcümə tarixini bu əsərin adı ilə bağlayırlar. Lakin bütün xalqların ədəbi fikri daha çox inkişaf etmiş qonşu xalqların ədəbiyyatından edilən müxtəlif tipli iqtibaslar əsasında təşəkkül tapır ki, bu iqtibasların özlərini də müəyyən mənada bədii tərcümənin ilk nümunələri hesab etmək olar. Ümumiyyətlə, ədəbi əsərlər bu və ya digər dilə tərcümə olunaraq həmin xalqın mənəvi sərvətinə çevrilir. Azərbaycan son on ildə dünya siyasətinin və dünya iqtisadiyyatının müstəqil subyektinə çevrilmişdir. Əgər bu yaxınlara qədər Azərbaycan ədəbiyyatı dünya mədəniyyətinə vahid sovet ədəbiyyatının tərkib hissəsi kimi qovuşurdusa və ideoloji məhdudiyətlər onun bütün potensial imkanlarını üzə çıxarmağa qoymurdusa, indi bu ədəbiyyat dünya mədəniyyəti ilə birbaşa əlaqəyə girir. Bu cəhətdən Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin xarici dillərə tərcüməsi və bu prosesin elmi-metodoloji dərki və öyrənilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir. Azərbaycan ədəbiyyatının ayrı-ayrı nümunələrinin xarici dillərə tərcüməsinin bir neçə əsrlik tarixi vardır.

Hələ 1551-ci ildə fransız səfiri sifətilə İstanbulda səyahətdə olan Nikolas Nikoley Türkiyədə mövcud dini təriqətləri, o cümlədən hürufiliyi xarakterizə edərkən görkəmli Azərbaycan şairi Nəsimi haqqında söhbət açmışdır. Qeyd edək ki, səfirin dini təriqətlərə marağı Nəsimi poeziyasının tam dərkinə çevrilməmiş və səfir bu poetik nümunələri tərcümə etməyə cəhd göstərməmişdir. Amma hər halda Nikolas Nikoleyin bu sənətkarın yaradıcılığı ilə tanış olması və öz qeydlərində ondan söhbət açması Qərbdə mədəniyyətimizə hələ o dövrdə yaranmış maraqdan xəbər verir. Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin Avropa dillərinə, xüsusilə ingilis dilinə əhatəli tərcüməsi sonrakı dövrlərə XVII-XVIII əsrlərə təsadüf edir. Bu dövrdə Avropa tədqiqatçıları, habelə ingilisdilli mütəxəssislər ayrı-ayrı Azərbaycan şairlərinin əsərlərini öyrənməklə yanaşı, onları tərcümə etməyə də səy göstərmişlər, lakin Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin Avropa dillərinə, xüsusən ingilis dilinə tərcüməsi sahəsində əsas işlər XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində görülmüşdür. Azərbaycan klassiklərindən Avropada ən çox tədqiq və tərcümə Nizami Gəncəvi yaradıcılığından olmuşdur. Professor Zeydulla Ağayevin qənaətinə görə, Azərbaycan ədəbiyyatının Amerikada, ümumən bütün dünyada ən tanınmış nümayəndəsi Nizami Gəncəvidir (2, 31). 1786-cı ildə Uilyam Cons "Sirlər xəzinəsi" poemasını ingilis dilinə sətri tərcümə etmiş və Kəlküttədə nəşr etdirmişdir. Mütəxəssislər bunun Nizami yaradıcılığından, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatından ingilis dilinə ilk tərcümə əsəri olduğunu ehtimal edirlər (28, 36). Ümumiyyətlə, ingilisdilli ədəbiyyatda Nizami yaradıcılığına maraq həmişə böyük olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, görkəmli Azərbaycan şairinin ingilis dilində öyrənilməsi və nəşri tarixinə xüsusi tədqiqatlar və məqalələr həsr olunmuşdur. Müxtəlif illərdə A.Krımski, J.Bertels, Ə.Seyidzadə, Ə.Ağayev və başqaları Nizaminin ingilis dilində öyrənilməsi tarixindən söhbət açmaqla bərabər Nizami əsərlərinin ingilis dilinə tərcüməsinin keyfiyyəti haqqında da müəyyən mülahizələr yürütmüşlər. Nizaminin yaradıcılığına ingilisdilli mütərcimlərdən Ceyms Atkinson da müraciət etmiş, şairin "Leyli və Məcnun" poemasını birbaşa farscadan ingilis dilinə çevirmişdir. Azərbaycan şairinin incə, romantik əhvalı əsəri romantizmin Avropa və Amerikada çiçəkləndiyi bir dövrdə - 1836-cı ildə çapdan çıxmış, həmin ölkələrdə yüzlərlə oxucunun böyük marağına səbəb olmuşdur. Bu marağın nəticəsidir ki, C. Atkinsonun eyni tərcüməsi 1894-cü ildə təkrar nəşr edilmişdir. 1881-ci ildə Nizaminin daha bir poeması - "İskəndərnamə" ingilis dilinə çevrilərək Londonda çapdan çıxmışdır. Bu əsər ingilis dilinə nəslə tərcümə olunmuşdur. Kitab izahlar və

mətnə tənqidi şərhələrlə müşayiət olunur."Leyli və Məcnun" Qərbdə Nizami yaradıcılığının vizit vərəqi kimi xidmət göstərmiş, sonralar dahi şairin digər poemaları da ingilis dilinə tərcümə edilmişdir. Lakin "Leyli və Məcnun"a maraq azalmamış, əsər 1966-cı ildə İsveçrəli Doktor R. Qelpkenin tərcümə və redaktəsilə yenidən çap edilmişdir. Nizaminin fikir dünyasını daha dolğun çatdırmaq üçün mütərcim əsərin nəsrə tərcüməsini yeganə mümkün variant hesab etmişdir. Maraqlıdır ki, üçüncü tərcümədə də "Leyli" sözünün transliterasiyası dəyişikliyə uğramış və bu söz "Layla" kimi verilmişdir. Poemanın ingiliscə olan nəsr variantı 53 fəslə bölünmüş, hər fəslə əsərin məzmunundan götürülmüş yığcam və maraqlı ad qoyulmuşdur: "Qeys və Leyli görüşürlər", "Qeys Məcnuna dönür", "İbn Salam Leylinin razılığını istəyir", "Çöhrə və rübənd" və s. Z. Ağayevin fikrincə, poemanın nəsr variantının dili sadə və oxunaqlıdır, həmçinin tərcümə orijinalın ruhunu yaxşı ifadə edir.

Kitabın axırında Doktor R. Qelpkenin yazdığı son söz də maraqlıdır. O, qeyd edir ki, "əfsanəvi məhəbbət sərgüzəştləri arasında "Leyli və Məcnun" İslam Şərqində bəlkə də ən yaxşı tanınır. İki sevgili bu gün də Qafqazdan Afrikaya qədər, Atlantik okeanından Hind okeanına qədər ərazilərdə yaşayan çoxlu xalqların və etnik qrupların şerlərində, nəğmələrində və epik əsərlərində yaşayır". Müəllif ərəb alimi M.Q. Hilalın "Şərq ədəbiyyatında Məcnun - Leyla mövzusunun inkişafı" (Qahirə, 1954) kitabından belə bir fikri sitat gətirir ki, "adi əfsanəni ədəbi əsərə çevirərək ona ümumbəşəri və əbədi vəsiqəni Nizami Gəncəvi vermişdir". 1941-ci ildə poemanın nəsr variantını Tehrandə nəşr etdirən A.A. Hekmat bu əsəri Vilyam Şekspirin "Romeo və Culyetta" faciəsi ilə müqayisə etmişdir. Sonra məqalənin müəllifi məşhur çex ədəbiyyatşünası Jan Rıpkanın "İran ədəbiyyatının tarixi" kitabından gətirdiyi "nəticə əsərin böyük dahinin qələmindən çıxdığını göstərir" fikri ilə tam şərik olduğunu bildirir (2, 33-34).

Doktor R. Qelpke təkcə Nizamini deyil, həm də nizamişünaslığı diqqətlə öyrənmiş, özündən qabaqkı tərcümələrlə ciddi maraqlanmışdır. O qeyd edir ki, "Leyli və Məcnun" 1943-cü ildə A.N. Tərmanın tərcüməsində İstanbulda türkcə nəşr olunmuş, 1957-ci ildə isə P. Antokolskinin tərcüməsində Moskvada rus dilində çapdan çıxmışdır. Sonra müəllif C. Atkinsonun 1836-cı ildə etdiyi tərcüməni xatırladaraq, iftixar hissilə qeyd etmişdir ki, ingilislər Nizaminin yaxın qonşularını yüz ildən çox qabaqlamışlar.

Öz tədqiqatında bu barədə söhbət açan Zeydulla Ağayev R. Qelpkenin tərcümə ilə bağlı bir etirafını da xatırlatmışdır: "Mən 1958-ci ildə İranda bu əsərin nəsr tərcüməsi üzərində işləməyə başlamışam. Belə bir fakt mənə yaxşı məlumdur ki, bütün cidd - cəhdlərimə baxmayaraq mənim tərcüməm orijinalı əks etdirmir. Yalnız onu deyə bilərəm ki, mən Nizaminin poemasının hər bir sözünü böyük diqqətlə öyrənməyə çalışmışam" (2, 35).

Ötən əsrin ikinci onilliyində ingilisdilli oxuculara N. Gəncəvinin daha bir əsəri - "Yeddi gözəl" təqdim olunmuşdur. Azərbaycan-Amerika ədəbi əlaqələrini tədqiq edən Z. Ağayevin fikrincə, Nizami yaradıcılığına müraciət etmiş mütərcimlər tanınmış şərqşünas alimlər olmuşlar; "Yeddi gözəl"də isə Azərbaycan şairinin bəxti xüsusilə gətirmişdir: onun tərcüməçisi S.E. Uilson keçən əsrin ən məşhur fars ədəbiyyatı mütəxəssislərindən hesab olunur. "Yeddi gözəl" üzərində yaradıcılıq işini başa çatdırarkən ingilis alimi artıq on dörd il idi ki, Londonun universitet kollecində fars dili və ədəbiyyatı üzrə professor işləyirdi. Ona görə də tərcümə uğurlu alınmışdır. Şairin "Sirlər xəzinəsi" poeması isə 1945-ci ildə Londonda ingilis dilində çapdan çıxmışdır.

XVIII əsrin sonu XX əsrin 60-cı illərinə qədər olan dövr tədqiqatçılarından N.V. Klark, J. Braun, V. Modik, M. Houtsman, Q. Dorab, Y. Ripka və başqaları ingilis nizamişünaslığının inkişafında

miihüm rol oynamış, bu mövzuda müəyyən fikirlər söyləmişlər. Şairin "Leyli və Məcnun" əsəri ayrı-ayrı illərdə dörd dəfə ingilis dilinə tərcümə edilmişdir. Nizamidən sonra ingilis tədqiqatçılarının daha çox müraciət etdiyi Azərbaycan şairlərindən biri də Məhəmməd Füzuli olmuşdur. Şairin ingilis şərqşünaslığında öyrənilməsi tarixindən ilk dəfə görkəmli rus alimi A.Krımski danışmışdır. Sonralar B.Çobanzadə, H.Araslı, R.Qayıbova, R.Azadə, M.Quluzadə, F.Qasımzadə, L.Əliyeva və başqaları bu və ya digər dərəcədə Füzulinin əsərlərinin ingilis dilinə tərcüməsi problemlərinə toxunmuş, ingilis ədəbiyyatşünaslığının bu sahədəki uğurlarından və nöqsanlarından bəhs etmişlər.

İngilis şərqşünası Qibb Füzulinin bir sıra əsərlərini ingilis dilinə çevirərək "Osmanlı ədəbiyyatı tarixi" əsərinə daxil etmişdir (48, 113-114). Tədqiqatçı alim Səyyarə Məmmədova bunu Füzuli şerinin ingilis dilinə ən yaxşı elmi və bədii tərcüməsi hesab etmişdir. 1970-ci ildə türk şairi Sofi Nuri M.Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasını ingiliscəyə çevirmişdir. Mütəxəssislər bu tərcümənin ədəbi bədii keyfiyyətlərini yüksək qiymətləndirmişlər. Sofi Nurinin tərcüməsi Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsərinin ingilis dilində ilk tam nəşri hesab olunur (38). Görkəmli italyan türkoloqu, tanınmış Füzulişünas alim Alessio Bombaçinin tərtib etdiyi "Leyli və Məcnun"un Amerika nəşrindən söhbət açan Z.Ağayev tərtibçinin Füzuli haqqındakı qeydlərini yüksək qiymətləndirmişdir. Çünki A.Bombaçi tarixi həqiqətə daha çox sadıq qalmış, şairin Azərbaycan torpağına bağlılığını dönə-dönə nəzərə çarpdirmişdir.

Azərbaycan şairi Qazi Bürhanəddinin bir sıra əsərləri də ingilis dilinə çevrilmişdir, Gibb "Osmanlı ədəbiyyatı tarixi" əsərinin birinci cildində Qazi Bürhanəddindən bəhs etmişdir. O, şairin divanını tədqiq etmiş və mövzu ilə bağlı ən etibarlı mənbələrlə tanış olmuşdur. Qibb Qazi Bürhanəddinin altı qəzəlini, səkkiz rübaisini və doqquz tuyuğunu ingilis dilinə çevirmişdir.

Görkəmli Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin əsərləri də ingilis alimlərinin diqqətini cəlb etmişdir. Katlin Buril Nəsiminin rübailərinə dair dəyərli monoqrafiya yazmış, onun rübailərini tərcümə etmişdir. Doktorluq dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan bu tədqiqat 1964-cü ildə Kembriç universitetində müdafiə edilmiş, 1972-ci ildə isə kitab şəklində buraxılmışdır. Bu kitab Nəsimi əsərlərinin ingiliscəyə ilk tərcüməsi hesab olunur.

Bütün bunlarla yanaşı müxtəlif illərdə Saib Təbrizi, Fələki Şirvani, Molla Pənah Vaqif, Mirzə Şəfi Vazeh kimi Azərbaycan klassiklərinin ayrı-ayrı əsərləri və ya bu əsərlərdən parçalar ingilis dilinə tərcümə olunmuşdur. "Kitabi-Dədə Qorqud" və "Koroğlu" kimi epik abidələrimizin də ayrı-ayrı illərdə ingilis dilinə çevrilməsi ədəbi fakt kimi qiymətli, ədəbiyyatımıza və folklorumuza göstərilən maraq baxımından dəyərlidir.

Azərbaycan klasik nümunələrinin ingilis dilinə tərcüməsi tarixinə bu qısa ekskurs göstərir ki, Qərbdə ədəbiyyatımıza maraq hələ XVIII əsrdən başlamış, tərcümə və tədqiqatların sayı və keyfiyyəti sonrakı əsrlərdə daha da yüksəlmişdir.

İkinci fəsil

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı və onun xarici dillərə tərcüməsi barədə

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı haqqında elm aləminə ilk dəfə alman şərqşünası Fridrix Fon Dits məlumat vermişdir. 0,1815-ci ildə Drezden şəhərində dastanın əlyazmasını aşkar etmiş və "Basatın Təpəgözü öldürdüğü boy"unu almancaya tərcüməsi ilə nəşr etdirmişdir. "Kitabi-Dədə Qorqud"un görkəmli tədqiqatçılarından olan M.H.Təhmasib yazırdı ki, "Dits əlyazmasını yaxşı oxuya bilmədiyini üçün tərcümədə bir sıra yanlışlıqlara yol vermiş, bəzən ayrı-ayrı sözləri, bəzən də bütöv cümlələri, fikirləri təhrif etmişdi" (46, 5).

1859-cu ildə məşhur alman şərqşünası Teodor Neldeki əlyazmasının bütünlüklə üzünü köçürmüş, onu almancaya çevirmiş, lakin bir sıra çətinliklərlə rastlaşdığından bu işi başa çatdırıb nəşr etdirə bilməmişdir.

1892-ci ildə daha bir tanınmış şərqşünas alim V.V.Bartold T.Neldekinin yarımçıq qalan işi ilə tanış olmuş, abidə ilə maraqlanmış, özü yenidən əlyazmasının üzünü köçürmüşdür.

1894-cü ildə Bartold əsərin bəzi boylarını rusca tərcüməsi ilə birlikdə nəşrə başlamışdır. Lakin o, bu işi başa çatdırıb bilməmişdir. Bartold vəfat etdikdən sonra əsərin bütün mətni çapa hazırlanmış şəkildə onun arxivindən tapılmışdır. Bartoldun tərcüməsi 1950-ci ildə Bakıda Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu tərəfindən nəşr edilmişdir. 1916-cı ildə Kilisli Rifət eposu Drezden nüsxəsi əsasında ərəb əlifbası ilə Türkiyədə nəşr etdirmişdir. Lakin naşir əsərin bir sıra yerlərini oxuya bilməmiş və boş saxlamışdır.

1938-ci ildə daha bir türk alimi Orxan Şaiq Kökyay əsəri nəşr etdirmişdir. Həmin ildə əsər görkəmli alimimiz Həmid Araslının rəhbərliyi ilə Azərbaycanda latın əlifbası ilə çap olunmuşdur.1962-ci ildə H.Araslı dastanı nisbətən dürüstləşdirilmiş və təkmilləşdirilmiş şəkildə ikinci dəfə nəşr etdirmişdir.

Göründüyü kimi hələ ötən əsrin 20-30-cu illərindən başlayaraq türk dünyasında dastanın yazıya alınmış nümunələrinin oxunması, nəşri, tərcüməsi və tədqiqi sahəsində ciddi elmi iş başlanmışdır.

1950-ci ildə İtaliya alimi Ettore Rossi Vatikan kitabxanasında "Kitabi-Dədə Qorqud"un altı boydan ibarət yeni bir əlyazmasını tapmış, 1952-ci ildə onun italyanca tərcüməsini nəşr etdirmişdir.Dastan sonrakı illərdə bir neçə dəfə Türkiyədə nəşr olunmuşdur. Dastanın öyrənilməsi və nəşri sahəsində görkəmli türk alimi Məhərrəm Erkinin xidmətləri böyükdür. "Kitabi-Dədə Qorqud"un tədqiqinə Azərbaycanda H.Araslıdan sonra M.H.Təhmasib, Ə.Dəmirçizadə, Ə.Sultanlı, M.Seyidov, F.Zeynalov, S.Əlizadə, Ş.Cəməşidov, T.Hacıyev, P.Xəlilov, K.Vəliyev, K.Abdullayev və başqaları çox böyük əmək sərf etmiş, dastanın məziyyətləri barədə sanballı monoqrafiya və məqalələr yazmışlar.

Beləliklə, bu gün elm aləminə "Kitabi-Dədə Qorqud"un iki əlyazma nüsxəsi məlumdur. Qnlardan biri Drezden, ikincisi isə Vatikan kitabxanasında saxlanılır. Drezden nüsxəsində bir müqəddimə, on iki boy, Vatikan nüsxəsində isə eyni müqəddimə və birincidə olan boyların altısı verilmişdir. "Kitabi-Dədə Qorqud" ilk dəfə xarici dillərdən alman dilinə çevrilmişdir. Söhbət 1815-ci ildə Fridrix Fon Ditsin dastanın bir boyunu tərcümə etməsindən gedir. 1958-ci ildə isə "Kitabi Dədə Qorqud" ilk dəfə tam şəkildə alman şərqşünası Y.Hayn tərəfindən alman dilinə tərcümə edilib, nəfis tərtibatla çap olunmuşdur. Tərcümə üçün istifadə olunmuş mətn Türkiyədə qorqudşünaslığın başlanmasında əvəzsiz xidməti olan Kilisli müəllim Rifətin abidənin Berlin nüsxəsi əsasında çap etdirdiyi mətnidir (22, 9).

1995-ci ildə isə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının fəxri doktoru adına layiq görülən tanınmış alman alimi Hans-Peter Əhməd Şmide "Kitabi-Dədə Qorqud"un tam mətnini yenidən alman dilinə çevirib nəşr etdirmişdir.

F.Əlimirzəyeva-Mustafayeva öz tədqiqatında dastanın alman dilinə çevrilmiş hər üç tərcüməsini ayrı-ayrılıqda və bütövlükdə təhlil edərək bu qənaətə gəlmişdir ki, bu çətin və məsuliyyətli işin öhdəsindən hər üç mütərcim özünəməxsus bacarıqla gəlmişdir. Dastanı bütöv şəkildə tərcümə edən Y.Hayn və H.Ə.Şmide orijinalın ruhunu, məzmununu, ideyasını və sənətkarlıq xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamağa çalışmış və buna əsasən nail olmuşlar.

Tədqiqatçı H.Ə.Şmidenin tərcüməsinin müsbət keyfiyyətlərindən biri kimi mütərcimin xeyli Azərbaycan sözünün spesifikasiyini nəzərə alaraq onları olduğu kimi saxladığını və onlara izahat verdiyini xüsusi vurğulamışdır (22, 11).

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi "Kitabi-Dədə Qorqud"un nəinki rus dilinə tərcüməsi, həm də rus dilində nəşri və tədqiqi akademik V.Bartoldun adı ilə bağlıdır. O, dastan üzərində iş XIX əsrin 90-cı illərində başlamış və hələ sağlığında "Dədə Qorqud"un 12 boyundan 4-nü çap etdirmişdir. V.Bartold dastanın tam tərcüməsini 1922-ci ilin mayında başa çatdırmış, lakin əsər yalnız 1950-ci ildə Bakıda nəşr olunmuşdur.

V.Jirmunski yazırdı: "V.V.Bartoldun "Dədə Qorqud"dan etdiyi nəşrlər ilk dəfə həm rus, həm xarici ölkə oriyentalistlərinin diqqətini orta əsrlər türk ədəbiyyatının məşhur abidələrindən birinə cəlb etmiş və onun elmi cəhətdən dərinə öyrənilməsinin əsasını qoymuşdur".

V.Bartoldun tərcüməsini mütəxəssislər yüksək qiymətləndirirlər, lakin akademik özü hələ sağlığında yazmışdı ki, "bu tərcümə, əlbəttə, son sayıla bilməz" (42, 11).

Akademikin qənaətinə görə türkologiyanın inkişafı yeni və daha uğurlu tədqiqatları üzə çıxaracaqdır. Sonrakı illərin araşdırma və tədqiqatları V.Bartoldun haqlı olduğunu sübut etmişdir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının ingilis dilinə tərcüməsinə ötən əsrin 60-cı illərində başlanmışdır. Orta əsrlərin ən qiymətli bədii və tarixi əsrlərindən biri olan belə bir abidənin ingilis dilinə gec tərcümə edilməsini etinasızlıq və səhlənkarlıq hesab etməyən və bunu dastanın özünün taleyi ilə əlaqələndirən tərcüməçilər - Faruk Sümer, Ahmet Uysal və Uorren Uolker dastanı 1972-ci ABŞ-da ingilis dilində nəşr etdirmişlər (47).

Tərcüməçilər dastan haqqında geniş ön söz yazmış və kitabın sonunda dastanla bağlı tarixi hadisələr, yerlər və şəxsiyyətlər haqqında izahlar vermişlər. Ön sözdə onlar oğuzların mənşəyi, yaşadıkları yerlər və münasibətdə olduqları xalqlar haqqında məlumat verməklə, dastanın yaranma yeri, tarixi, dili və sair xüsusiyyətləri haqqında fikir söyləməyə çalışmışlar. Qeyd olunmuşdur ki, Bayat tayfasından olan Dədə Qorqudun tarixi şəxsiyyət olması barədə kifayət qədər sübutlar vardır.

Bu fikir digər mütəxəssislərin elmi araşdırmaları ilə səsleşir. XVII əsrdə Azərbaycana səfər etmiş alman alimi və diplomatı Adam Olearinin Dərbənd yaxınlığında gördüyü "Dədə Qorqud qəbri" deyə nişan verilən məzar da səyyahı böyüklüyü ilə heyrətləndirmişdir. O, yazır ki, "İmam Qorqudun... qəbri qayalı dağda çapılmış iri bir mağaradan ibarətdir". A.Divayev 1848-ci ildə el arasında "Qorqud qəbri" adlanan çox iri bir daş qalağının fotosəklini çəkmişdir. A.Oleari Urmiyada "Boyu uca Burla Xatun"un qəbri kimi nişan verilən məzarın da çox iri "qırx pilləkan" ölçüsündə olduğunu nəql edir (4, 18).

Girişdə həmçinin Oğuz tayfaları barədə də məlumat verilmişdir. Oğuz türklərinin iki böyük qola bölünmüş 24 tayfadan ibarət olduğu da qeyd edilmişdir.

Əsərin ingilis dilinə tərcüməsinə nail olmuş türk ədəbiyyatşünasları onu ingilisdilli oxuculara "türk dastanı" kimi təqdim etmişlər. Obyektivliyə daha çox sadıq qalmaq üçün yaxşı olardı ki, əsər "türkdilli xalqların dastanı", yaxud "oğuz dastanı" kimi təqdim olunaydı. Çünki kitabın girişində də qeyd olunur ki, "oğuzların qəhrəmanlıq tarixi ingilis dilində verilir".

Kitabın giriş sözündə mütərcimlər bu qiymətli əsərin ingilis dilində işıq üzə görməsində professor Əhməd Temirə, Cahid Öztelliyə, İstanbul Universitetinin professoru Velidi Toqana, Kaliforniya Universitetinin professoru Tələt Tekinə təşəkkürlərini bildirir, onları məşhur qorqudşünaslar kimi təqdim edirlər. Yazıçı və folklorçu alim Barbara K.Uolkerə də təşəkkür izhar olunmuşdur. Göründüyü kimi, kitab sanballı bir kollektivin müştərək yaradıcılıq işidir və bəlkə də buna görə ki, verilmiş elmi izahlar ən adi boşluqları belə doldurmuşdur. Ön sözdən, 16 səhifəlik girişdən, proloqdan, 12 boydan, qeydlər və bibliografiyadan ibarət olan bu tərcümə üzərində iş 8 il davam etmiş, kitab Texas Universitetində hazırlanmış, qeyd olunduğu kimi, 1972-ci ildə çapdan çıxmışdır.

Axırda verilmiş bibliografiyadan aydın görünür ki, kitabın çapına məsul olan şəxslər dünya qorqudşünaslığını diqqətlə izləmiş, zəngin materiallardan istifadə etmişlər. Ön sözdə deyilir ki, tərcümədə iki əsr ərzində ortaya çıxmış bütün tədqiqatlara istinad olunmuşdur. Dastanın Drezden və Vatikan nüsxələrinə baxıldığı, əvvəlki tədqiqatçıların əməyindən bəhrələnildiyi də vurğulanmışdır. "Kitabi-Dədə Qorqud"u müxtəlif illərdə tədqiq etmiş F.Köprülünün, H.Araslının, Ə.Dəmirçizadənin, E.Rossinin, M.Erkinin adları çəkiilmiş, dastanın 1958-ci ildə Sürixdə alman dilində nəşri, V.Bartoldun epos üzərində işi barədə söhbət açılmışdır. Bütün bunlar tərcümə üzərində gərgin iş aparıldığından

xəbər verir. Tərcüməçilər bu kitabı dastanın ingiliscəyə ilk tam nəşri kimi təqdim etmişlər.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, 1969-cu ildə Moskvanın "Proqres" nəşriyyatının ingilis dilində buraxdığı "Azərbaycan poeziyası antologiyası"nda "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanından da nümunələr verilmişdir. Dastanın "Müqəddimə" və "Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyunu bəyan edər" hissələrini L.Zelikov bütövlükdə ingilis dilinə çevirmişdir. Bu tərcümə də tədqiqat baxımından maraqlıdır (5, 535-558).

Dastanın tam şəkildə ingilis dilinə ikinci tərcüməsi Cefri Lyuisə məxsusdur. Mütəxəssislərin rəyinə görə, 1974-cü ildə Londonda "Penguin Books" kompaniyası tərəfindən nəşr olunmuş tərcümənin orijinala müqayisəsi göstərir ki, C.Lyuis dastanların dilini və üslubunu diqqətlə tədqiq etmiş, əsərdə cərəyan edən orta əsrlər tarixini öyrənmiş, dastan haqqında elmi-tədqiqat işlərinin bir çoxunu gözdən keçirmiş və tərcümə işinə böyük məhəbbətlə girişmişdir. Digər həmkarları kimi C.Lyuis də tərcüməsinə ön söz və izahlar yazmışdır (37).

Azərbaycan-ingilis ədəbi əlaqələrini araşdıran tanınmış alim Şahin Xəlilli qeyd etmişdir ki, C.Lyuisin ön sözündə qədim oğuzların mənşəyi, VIII və IX əsrlərdə bu böyük elatın ictimai və siyasi həyatında tarixi hadisələrə alim mövqeyi fakt zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir (29, 101).

Tədqiqatçı Seyran Əliyev "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının ingilis dilindəki hər iki mətnini akademik H.Araslının tərtib etdiyi 1977-ci il Bakı və Məhərrəm Erkinin tərtib etdiyi 1971-ci il İstanbul nəşrləri ilə müqayisə edərək bu qənaətə gəlmişdir ki, Lyuisin tərcüməsi istər dəqiqlik, istərsə də dastanın dilini və ruhunu saxlamaq baxımından daha müvəffəqiyyətli və orijinala daha yaxındır (20).

Müəllifin yazdığına görə, professor Vaqif Aslanov da dastanın ingilis dilinə bu tərcüməsini öz bədii keyfiyyətinə, fikir və hadisələrin verilməsinin dəqiqliyinə görə indiyə qədər olan bütün tərcümələrdən üstün hesab etmişdir

Dastanın hər iki əlyazmasından məharətlə istifadə edən və özünün dediyi kimi daha "mükəmməl hesab etdiyi hissəni" həssaslıqla seçməyə çalışan Lyuis tərcümə zamanı nə ifrat sərbəstliyə varmış, nə də lüğətin köməyinə arxalanaraq quru bir tərcüməyə nail olmuşdur. İngilis dilinin zənginliklərinə arxalanan tərcüməçi xalqımızın bu böyük mənəvi sərvətini beynəlxalq bir dildə böyük oxucu auditoriyasına təqdim etməklə əvəzsiz zəhmət çəkmişdir. C.Lyuisin tərcüməsinin uğurlu alınması təsadüfi deyildir. "Türkiyə" (1955), "Həqiqətin müvazinəti" (1957), "Türk qram-matikası" (1967) kimi əsərlər yazmış doktor C.Lyuis türk dilinə və ədəbiyyatına yaxından bələd olan erudisiyalı və səriştəli türkşünas kimi tanınmış, bir müddət Oksford Universitetində türk dili və ədəbiyyatı üzrə mühazirə oxumuşdur.

Şahin Xəlillinin qənaətinə görə, "ingilis C.Lyuisin poetik tərcüməsi F.Sümer, A.E.Uysal və U.S.Uolkerin tərcüməsi ilə müqayisədə həm fikir, ideya, həm də orijinal mətnə yaxınlıq" baxımından xüsusilə dəyərlidir. O, dastandakı poetik parçaların C.Lyuisin tərcüməsində daha uğurlu verildiyini xüsusi vurğulamışdır (30, 135).

Məlum olduğu kimi ötən əsrin ikinci yarısından başlayaraq "Dədə Qorqud" dastanına dünyada maraq daha da artmış və bu abidə üzərində ayrı-ayrı ingilisdilli şərqşünaslar tədqiqatlar aparmış, fikir və mülahizələr söyləmişlər. Tədqiqatçı Aida Həsənovanın yazdığına görə, 1977-ci ildə Amerikada Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatını öyrənən "Ədəbiyyat" jurnalında "Dədə Qorqud" dastanının geniş təhlili verilmişdir. "Dədəm Qorqudun kitabı"nda epik elementlər" başlığı altında verilən bu məqalənin müəllifi türk dili mütəxəssisi Robert Findir (26, 39-40).

R.Fin əsasən bütün diqqəti dastanın dilinə və üslubuna yönəlmişdir. Şərqşünas eləcə də türk tədqiqatçılarına istinadən dastandan oğuzların həyat tərzi, onların çadırlarda, alaçılarda və əsasən at belində həyat keçirmələri, adqoyma mərasimləri, qadınların ləyaqəti, şücaəti və s. haqqında geniş məlumat verir. Haqqında söhbət açılan "Ədəbiyyat" jurnalının 1988-ci il 1-ci və 2-ci nömrələrində Vilyam Hikman tərəfindən "Basat və Təpəgöz" boyunun təhlili verilmişdir. Dədə Qorqud dünyası ilə onu ilk dəfə tanış edən professor Omelyan Pritsaka ithaf etdiyi bu məqalədə V.Hikman dastanın bütün boylarının məzmununu qısaca təsvir edir və əsasən "Basat və Təpəgöz" boyu üzərində dayanır. Bütün bunlarla yanaşı keçən əsrin 90-cı illərində "Kitabi-Dədə Qorqud"un ingilis dilində daha bir nəşri də işıq üzü görmüşdür (40).

P.Mirabilenin hazırladığı bu

kitabın əvvəlində 64 səhifəlik şərh verilmişdir. Burada Dədə Qorqudun kimliyi, dastanın tarixi, türk-oğuz əfsanələri haqqında geniş təhlillər aparılmışdır. Qeyd edək ki, nədənsə kitabda dastanın müqəddiməsi verilməmişdir. Müəllif girişdə qeyd edir ki, biz dastanı tərcümə etməmişik, bu iş filoloji bir cəhddir. Girişdə C.Lyuisin tərcüməsindən söhbət açılır və belə anlaşılır ki, kitab əsasən onun tərcüməsi əsasında hazırlanmışdır. Lakin müəllifin "hibrid mətn yaratmaq istəmişik" fikri ona dəlalət edir ki, Lyuisin tərcüməsi üzərində əlavə iş aparılmışdır. O da qeyd olunur ki, bu nəşrin hazırlanmasında dastanın üç türk mətnindən - Məhərrəm Erkinin 1958-ci il və 1988-ci il nəşrlərindən, Orxan Şaiq Kökyayın 1976-cı il nəşrindən, habelə C.Lyuisin tərcüməsindən istifadə olunmuşdur. Kitabın sonunda nəticə, ətraflı qeyd və izahlar, həmçinin bibliografiya verilmişdir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" şərq dillərindən isə ilk dəfə farscaya tərcümə olunaraq 1978-ci ildə Təbrizdə "İbn Sina" nəşriyyatında çap edilmişdir. Dastanı Təbriz alimlərindən Fəriba Əzəbdəftəri və Məhəmməd Həriri Əkbəri tərcümə etmişlər. Onlar dastanın tərcüməsi üçün 1974-cü ildə Londonda ingilis dilində çap olunmuş tərcüməni əsas götürmüşlər (34). Görünür, ədəbi abidəni bilavasitə Drezden mətnindən tərcümə etmək onlar üçün çətin olmuşdur. Ancaq tərcüməyə yazılmış son söz, şərhlər və kitabıyyatdan aydın olur ki, mütərcimlər "Dədə Qorqud"un Drezden və Vatikan əlyazmaları nüsxələrindən, eləcə də SSRİ-də və dünyanın başqa ölkələrində olan nəşrlərindən və qismən onun haqqında olan tədqiqatlardan xəbərsiz deyillər. Belə ki, bir sıra adların dəqiqləşdirilməsi və müəyyən sözlərin düzgün tərcüməsi üçün mütərcimlərin tez-tez dastanın əlyazmasına, həmçinin Orxan Şaiqin nəşrinə müraciət etmələri mətndən və izahlardan bəlli olur. "Dədə Qorqud"un fars dilinə tərcüməsinə mütərcimlər və onlara yaxından kömək edən şair Rəsul Rufagəri böyük zəhmət sərf etmişlər. Dilin rəvanlığı və ahəngdarlığı, mənzum parçalardakı heca bölgüsü və tənəsüb tərcümədə ustalılıqla qorunub saxlanmışdır. Mütərcimlərin hər bir boyun axırında çətin anlaşılan sözlər və coğrafi adlar haqqında yazdıqları izahlar, eləcə də kitabın sonuna əlavə etdikləri köməkçi materiallar oxucunun işini xeyli asanlaşdırır.

Böyük tarixi və mədəni əhəmiyyətə malik abidəmiz 1978-ci ildə Vilyamsın "Vaqa" nəşriyyatında Litva dilində çap edilmişdir. Litvada yaşayan həmyerlimiz Mahir Həməzəyevin yazdığına görə dastanı bu dilə Vaqif Arzumanov və Sigitas Gyada çevirmişlər. Tərcümə zamanı eposun akademik Həmid Araslının tərtib etdiyi 1962-ci il nəşrindən istifadə olunmuşdur. Bu nəşr orta yaşlı məktəb uşaqları üçün nəzərdə tutulduğundan bəzi anlaşılmayan söz və ifadələr, qısa parça-lar ixtisar edilmiş, lakin əsərin klassik üslubu saxlanılmışdır (25, 22-23).

Keçən əsrin 80-ci illərində "Kitabi-Dədə Qorqud" Yuqoslaviyada serb-xorvat dilində də nəşr olunmuşdur. Abidəni serb-xorvat dilinə Belqrad Universitetinin professoru Slavolyub Cindiç tərcümə etmişdir. Dastan Belqraddakı "Xalq kitabı" nəşriyyatında çapdan çıxmışdır. Bu qəhrəmanlıq eposunun tərcüməsi və tədqiqi yuqoslav oxucusunu Azərbaycan xalqının zəngin klassik irsi ilə tanış etmək baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Dastanın tərcüməçisi həm də kitaba böyük müqəddimə yazmışdır. Orada deyilir: "Kitab tarixçi və folklorşünasların xüsusi marağına səbəb olmuşdur. Bu da təsadüfi deyildir. Dastan bizə qədim türk tayfalarının həyatı, onların ictimai münasibətləri, İslama qədərki dövrə məxsus əqidə və inancları, bəzilərinin feodalizm epoxasına, bəzilərinin isə bu günün özünə qədər qorunub saxlanılan xüsusiyyətləri haqqında geniş məlumat verən nadir yazılı ədəbi abidədir".

Müqəddimədə daha sonra dastanın iki nadir əlyazma nüsxəsi haqqında məlumat verilir. Yuqoslav alimi bu ədəbi abidəni ilk dəfə tədqiq edib öyrənən rus şərqşünasları içərisində akademik V.V.Bartoİdun adını çəkir. Müqəddimədə mütərcim, həmçinin Dədə Qorqud və Bayındır xan başda olmaqla bütün oğuz qəhrəmanlarının şəxsiyyəti məsələsi üzərində dayanır. Dədə Qorqudun bütün dastanın, yoxsa onun ayrı-ayrı qollarının müəllifi olması, habelə onun real şəxsiyyət kimi mövcudluğu məsələsinə toxunan S.Cindiç belə bir nəticəyə gəlir ki, Dədə Qorqud əsatir yox, real şəxsiyyət olmuşdur, özündə "qədim türk həyatının ruhunu təcəssüm etdirən ənənəvi ozan" kimi məşhurlaşmışdır.

Gülərə Ağasıyeva dastanın tərcüməsindən söhbət açaraq qeyd etmişdir ki, professor S.Cindiç türkdilli poeziyaya məxsus olan mürəkkəb şərh sistemini məharətlə serb-xorvat dilində də qoruyub saxlaya bilmiş, dastanın axıcılığını, ifadəliliyini təmin edən söz və ifadələr axtarıb

tapmışdır (3, 25).

"Kitabi-Dədə Qorqud" Fransada ilk dəfə 1998-ci ildə nəşr olunmuşdur. Dastanı fransız dilinə müasir Fransanın iki tanınmış türkoloqu - Lui Bazən və Altan Göyalp tərcümə etmişlər. Nəşrə giriş sözünü türk ədibi Yaşar Kamal yazmışdır. Dastanın tərcüməçiləri Lui Bazən və Aitan Göyalp da tutarlı ön söz yazmışlar. "Kitabi-Dədə Qorqud"un fransızca nəşrinə yazılmış elmi araşdırma xarakterli bu məqalələr tanınmış tərcüməçi Hamlet Qoca tərəfindən Azərbaycan dilinə çevrilərək oxuculara təqdim edilmişdir (36).

Xalqımızın bu qədim mənəvi abidəsi 2002-ci ildə daha bir xarici dilə - rumın dilinə tərcümə olunmuş və nəfis poliqrafik tərtibatla nəşr edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Rumıniyadakı Fövqəladə və Səlahiyyətli səfiri Eldar Həsənovun və Rumıniya - Azərbaycan Dostluq Cəmiyyətinin köməyi ilə işıq üzü görmüş bu qədim eposu rumın dilinə Buxarest Universitetinin professoru Yusif Nevzat tərcümə etmişdir. "Kitabi Dədə Qorqud"un tanınmış tədqiqatçılarından olan Şamil Cəmsidov kitaba yazdığı ön sözdə dastanın tarixi və boyları barədə ətraflı məlumat vermiş, eposun 1300 illiyi ilə əlaqədar Bakıda keçirilmiş yubiley tədbirlərindən söhbət açmışdır. Dastanın rumın dilində nəşri Rumıniyadakı türksoylu xalqların nümayəndələri ilə yanaşı, bu ölkədə türkologiya fakültələrinin fəaliyyət göstərdiyi universitet və institut tələbələrinin və müəllimlərinin böyük marağına səbəb olmuşdur (8).

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının xarici dillərə tərcüməsi barədə yazılanların qısa icmalı sübut edir ki, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bu qəhrəmanlıq abidəsinin müxtəlif dillərə tərcüməsi sahəsində böyük işlər görülmüş, dastan bir-birindən fərqli dillərə çevrilərək öyrənilmişdir. Doğrudur, eposun bütün tərcümə variantları yüksək səviyyədə olmasa da, bütövlükdə bu tərcümələr dastanın öyrənilməsi, türk xalqlarının adət və ənənələrinin təbliği baxımından əhəmiyyətlidir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un 1300 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi sessiya və konfranslar da bir daha sübut etmişdir ki, dastanın xarici dillərə tərcüməsi sahəsində işlər bundan sonra da davam etdirilməli, dastanın kamil tərcümələri hazırlanmalıdır.

Üçüncü fəsil

"Kitabi-Dədə Qorqud" da işlənən xüsusi adların ingilis dilinə transliterasiya variantlarının təhlili

Tərcümədə xüsusi adların düzgün verilməsi istər ədəbi dil normalarına riayət etmək baxımından, istərsə də orijinalın ruhunu əks etdirmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin bu zərurət çox vaxt tərcümələrdə nəzərə alınmır və nəticədə orijinalın ədəbi dil normasına, eləcə də xüsusi adların daşdığı informativ məna yükünün çatdırılmasına xələl gətirilir. Belə olan halda isə nəinki ədəbi dilin təhrifi, həm də orijinalda ifadə edilmiş milli koloritin zəifləməsi labüd olur. Məsələ burasındadır ki, xüsusi adlar bədii əsərin strukturunda heç də həmişə yalnız semantik işarə kimi çıxış etmir, eyni zamanda semantik məzmununa görə, səslənməsinə görə müəyyən bədii və poetik informasiyanın daşıyıcısı rolunu oynayır və həm konkret personajı, həm də bütövlükdə ədəbi əsərin pafosunu müəyyən edirlər.

O.Yermoloviçin qənaətinə görə, "mətnin forma və mənaca təşkilində xüsusi adların rolu hələ kifayət qədər öyrənilməyib. Hələ xüsusi adlara kontekstdən ayrı baxmaq meyli güclüdür" (18, 105). Əlbəttə, bu fikirlə razılaşmaq və ya əks arqumentlər gətirmək mümkündür. Lakin tədqiqatın məqsədi

konkret əsərdəki xüsusi adların transliterasiyası olduğu üçün birbaşa mətləbə keçmək istəyirik.

Araşdırmalarımız göstərmişdir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının ingilis dilinə tərcüməsində xüsusi adlara kontekstdən ayrı baxmaq meylə o qədər də hiss olunmur. Başqa cür də ola bilməzdi. Çünki dastan olduqca milli və tarixi köklərə bağlı əsər olduğundan buradakı obrazları, nəinki kontekstdən ayırmaq olmaz, əksinə bu obrazların anlaşılıq şəkildə çatdırılmasına çalışmaq lazımdır. Buna nail olmaq üçün bütün bədii tərcümələrdə olduğu kimi tərcümədə dastanın ruhunu əks etdirmək zərurəti meydana çıxır. Təsadüfi deyil ki, V.Belinski vaxtilə yazırdı: "Bədii əsərlərin tərcüməsi üçün yalnız bir qayda vardır - orijinalın ruhunu əks etdirmək" (13, 427). Henrix Heyne isə xatırladırdı ki, "orijinalın hərfini, hətta dəqiq fikrini qrammatikam öyrənib söz ehtiyatına malik olan hər kəs tərcümədə verə bilər. Lakin əsərin ruhunu tərcümə etmək hər adama nəisib olmur".

Tərcümə nəzəriyyəsi üzrə olan elmi tədqiqatlarda xüsusi adların transliterasiyasından söhbət gedərkən bir qayda olaraq bu adların başqa dilin hərflər sistemində köçürülməsi probleminə toxunulur. Bununla belə, tərcüməçi üçün praktik transkripsiyanın (transliterasiyanın) əhəmiyyəti çətinlikləri ilə yanaşı, bu adların semantik təqdimi məsələsi də az əhəmiyyət kəsb etmir. Verilən informasiyanın dərk olunması da çox vaxt məhz bu məsələdən asılı olur.

"Kitabi-Dədə Qorqud" kimi tarixi abidə isə nəinki türk xalqlarının həyatı, məişəti, qəhrəmanlıq tarixi, qonşularla münasibətləri və s. barəsində kifayət qədər zəngin informasiya daşıyır, həm də bu xalqların dünyagörüşü, inamları, Oğuz ellərinin yaşadıkları ərazilər və s. haqqında zəngin tarixi materiallar verir. Ona görə də eposun tərcüməsində bütün nüanslar, o cümlədən xüsusi adların dastan ruhuna uyğun çatdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının ayrı-ayrı tərcümə variantları üzərində apardığımız araşdırma göstərir ki, dastandakı xüsusi adlar əsasən transliterasiya olunmuş, daha doğrusu, bu adların transkripsiyası verilmişdir. Lakin o da qəribədir ki, bəzən ayrı-ayrı tərcümə variantlarında eyni adlar müxtəlif formada çatdırılmışdır. Hətta eyni tərcümədə bir ad bir neçə formada verilməsi halları da var ki, fikrimizcə, belə faktlar tərcümənin keyfiyyətinə ciddi xələl gətirir. Əvvəlcə dastanın adından başlayaq.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un ingilis dilinə ilk yetkin tərcümə variantı sayılan 1972-ci ildə ABŞ-da buraxılmış nəşr "The Book of Dede Korkut" adlandırılmışdır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi nəşrin tərcüməçiləri Faruk Sümer, Əhməd Uysal və Uorren Uolkerdir (*Bundan sonra bu kitaba istinad edilərkən qısaca "1972-ci il nəşri" deyiləcəkdir*).

1969-cu ildə Moskvada nəşr olunmuş "Azərbaycan poeziyası antologiyası"na daxil edilmiş parça isə sadəcə "Dede Korkut" kimi təqdim olunmuş, mötərizədə dastanın adı "Book of My Grandfather Korkut" kimi verilmişdir (*Tədqiqatda bu kitaba istinad zamanı qısaca "Antologiya" deyiləcəkdir*).

Dastanın 1974-cü il London nəşri də (tərcümə edəni Lewis Geoffrey) "The Book of Dede Korkut" adlandırılmışdır. Ötən əsrin 90-cı illərində P.Mirabile tərəfindən tərcümə olunmuş variantın adı isə "The Book of the Oghuz Peoples or Legends Told and Sung by Dede Korkut" kimi verilmişdir (*Bundan sonra bu kitaba istinad olunarkən qısaca "Mirabilenin nəşri" deyiləcəkdir*).

Burada qeyd etmək yerinə düşər ki, dastanın Drezden nüsxəsində tam adı "Kitabi Dədəm Qorqud ala lisani taifeyi oğuzan"dır (4, 46). Göründüyü kimi yalnız dastanın adının tərcüməsi ilə bağlı bir neçə variant mövcuddur. Fikrimizcə, qədim abidəmizin adının ingilis dilinə "The Book of Dede Korkut" kimi tərcümə olunması daha düzgündür. Çünki bu ad həm eposun milli koloritini əks etdirir, həm də dastanın mahiyyətini çatdırır. Dastanın tərcüməsində xüsusi adlardan söhbət açarkən ilk növbədə "Dədə Qorqud" adına da diqqət yetirilməlidir. Çünki ayrı-ayrı boylarda bu ad epizodik çəkilsə də, bütövlükdə epos Dədə Qorqud adı ilə bağlı olub, bu müdrik el ağsaqqalının

kəlamları və xeyir-duası ilə ümumiləşdirilmişdir. Lakin dastanın tərcümə variantlarını diqqətlə oxuduqda aydın olur ki, "Dədə Qorqud" adı da müxtəlif cür təqdim edilmişdir. Belə ki, 1972-ci il

nəşrində bu ad "Korkut Ata" və "Dede Korkut" şəklində, "Antalogiya"da "Dede Korkut" və "Grandfather Korkut" kimi, Mirabilenin nəşrində isə "Dede Korkut" formasında verilmişdir. Bu fərq nə ilə əlaqədardır?

Dastanın Azərbaycan dilində olan müqəddiməsinin ilk cümlələrində "Dədə Qorqud" "Qorqud Ata" kimi təqdim olunmuşdur. Bir neçə cümlədən sonra isə artıq "Dede Qorqud" adı verilmişdir. Görünür, tərcüməçilər müqəddimədəki bu fərqləri saxlamaq və orijinala sədaqət naminə belə fərqləndirmə aparmışlar. Ona görə də müqəddimədəki "Qorqud Ata" 1972-ci il nəşrində "Korkut Ata" kimi, "Dede Qorqud" isə "Dede Korkut" kimi verilmişdir. "Antalogiya"da isə "Qorqud Ata" "Dede Korkut" şəklində, "Dədə Qorqud" isə "Grandfather Korkut" şəklində təqdim olunmuşdur. Mirabilenin nəşrində dastanın müqəddiməsi verilmədiyi üçün orada "Qorqud Ata" adı işlənməmişdir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, dastanın orijinalında olan "Dədəm Qorqud" adındakı əzizləmə tərcümələrin bəzisində qorunaraq "My Dede Korkut" kimi verilmiş, digər tərcümələrdə isə bu nüansa diqqət yetirilməmişdir. Bu müqayisələrdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, "Dədə Qorqud" adının 1972-ci il nəşrində olan variantı ("Korkut Ata", "Dede Korkut") daha uğurlu və orijinalın ruhuna daha yaxındır.

Mərhum dilçi alim Ə.Dəmirçizadə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında işlənən şəxs adlarının rəngarəngliyinə xüsusi diqqət yetirmiş, onları "Xüsusi adlar" və "Ləqəb və titullar" kimi iki qrupa bölmüşdü (15, 156).

Tədqiqatımızın məqsədi eposdakı xüsusi adların transliterasiyası problemləri olduğu üçün diqqəti məhz bu istiqamətə yönəldəcəyik. Qeyd edək ki, eposda işlənən xüsusi adları şərti olaraq şəxs adları və yer adları (toponimlər) kimi qruplaşdırmaq mümkündür. Ona görə də biz əvvəlcə şəxs adlarının transliterasiyası məsələlərini təhlil edəcək, sonra isə yer adlarına toxunacağıq.

§ 1. Eposda işlənən şəxs adlarının transliterasiya problemləri

Dastan oğuzların həyat və mübarizə tarixlərinin geniş bir dövrünü əhatə etdiyi üçün əsərdə çoxlu qəhrəmanlardan söhbət açılır, xeyli şəxs adı çəkilir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının linqvostatistik xüsusiyyətləri"ni araşdıran İ.Şıxıyevanın hesablamasına görə eposda 77 şəxs adı çəkilmişdir (45, 65). Belə adlardan biri "din sərvəri Məhəmməd" peyğəmbərdir. 1972-ci il nəşrində və "Antalogiya"da bu ad "Mohammed" kimi, Mirabilenin nəşrində isə "Muhammed" kimi verilmişdir. Fikrimizcə, Məhəmməd peyğəmbərin adı bütün dünyada kifayət qədər tanındığı üçün hər iki variantı məqbul saymaq olar. Lakin peyğəmbərin adının orijinala uyğun olaraq "Muhammed" kimi vermək daha düzgün sayılmalıdır. Məhəmməd peyğəmbərin adı dastanın ayrı-ayrı boylarında müxtəlif epitetlərlə təqdim olunmuşdur. Məsələn, "adı görklü Məhəmmədə salavat gətirdilər". "Görklü Məhəmməd" deyəndə "görkəmli, yaraşlıq Məhəmməd" nəzərdə tutulur və tərcüməçilər bu incəliyi nəzərə almışlar. 1972-ci il nəşrində bu epitet "glorified the name of Mohammed", Mirabilenin nəşrində "the beautiful name of Muhammed" kimi verilmişdir. "Antalogiya"da isə həmin fikir aşağıdakı kimi çatdırılmışdır: "praised Mohammed, blessed be his name". Dastanın əksər boyları "günahlarını adı görklü Məhəmməd Mustafaya bağışlasın" cümləsi ilə bitir. Məhəmməd peyğəmbərin ləqəblərindən olan "Mustafa" adını Mirabile tərcümədə saxlamışdır: "Gather your sins for the sake of Muhammed Mustafa of beautiful name" (səh. 95). Həmin cümlə 1972-ci il nəşrində "May Allah forgive your all your sins in the name of Mohammed" (səh. 39) kimi, "Antalogiya"da isə şer formasında - "For the sake of Mohammed his chosen, Whose name be praised" (səh, 557) kimi tərcümə olunmuşdur.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, xüsusi adlar bir qayda olaraq tərcümə olunan dilin hərfləri ilə ifadə edilir, yəni həmin xüsusi adın transkripsiyası (transliterasiyası) verilir. İlk baxışda adama elə gəlir ki, bu məsələdə ciddi problem çıxma bilməz, lakin praktik tərcümələrin müqayisəsi sübut edir ki, transliterasiya da müəyyən çətinliklərlə bağlı olur. Digər tərəfdən bəzən adların transkripsiyası verilmir, sadəcə olaraq tərcümə edilir

İ.Şıxıyevanın hesablamalarına görə dastanda dini ifadələrlə bağlı işlənmiş şəxs adları bütün şəxs adlarının 21 faizini təşkil edir (45, 67). Belə adlar tərcümədə ya izahla verilir, ya da sadəcə ad kimi saxlanılır. Dastanın birinci boyunda "Xızır (İlyas)" adı çəkilir. Əfsanəyə görə, İlyas Xızır ilə bərabər dirilik suyu içən, bəzi rəvayətlərdə isə Xızırın digər adı kimi çəkilən əbədiyyət rəmzidir. 1972-ci il nəşrində bu ad "the gray-horsed Hizir" (boz atlı Xızır-?) kimi tərcümə edilmiş, ona izah verilmişdir: "The most popular Moslem saint, Hizir, plays numerous roles, among them that of last-minute rescuer disaster" (səh. 184). Mirabile isə bu adı "Hizir, on hiz gray-coloured horse" kimi tərcümə etmiş, axırda aşağıdakı qeydi yazmışdır: "Hizir: Could this be 'el Khizer" (səh. 241). Mirabile nədənsə bu qeyddən sonra Xızır Quranda adı çəkilən naməlum şəxs kimi təqdim etmiş, başqa əfsanəyə görə onun bədbəxtlərin köməkçisi olduğunu göstərmişdir. Göründüyü kimi birinci tərcümə orijinala daha yaxın və daha anlaşılıqdır.

Dastanda İbrahim peyğəmbərin də adı çəkilir. Dini rəvayətə görə, İbrahim bütələri qırdığı üçün oda atdırılan, lakin od güllüstana çevrildiyi üçün sağ qalan, oğlu İsmayılı qurban kəsmək istəyən və Məkkənin əsasını qoyan peyğəmbərdir. Amma nədənsə tərcüməçilər dastanın doqquzuncu boyunda işlənmiş İbrahim adını "Abraham" kimi vermişlər. "Abraham" daha çox yəhudi adı təsiri bağışladığı üçün dastandakı mənanı əks etdirmir. Fikrimizcə, bu adı sadəcə, "İbrahim" kimi saxlamaq daha düzgün olardı. Yəhudi peyğəmbəri Musanın adı ilə bağlı isə hər iki tərcümədə izah verilmişdir. Orijinalda (*Orijinal dedikdə 1978-ci ildə Bakıda 1962-ci il*

nəşri əsasında çap olunmuş və tədqiqatda istifadə etdiyimiz "Kitabi-Dədə Qorqud" kitabı nəzərdə tutulur. Bundan sonra dastandan Azərbaycan dilində verilən sitatlar bu kitabdən götürülmüşdür) deyilir: "Musayi-kəlimin əsası ağac" (səh. 40). Qeyd edək ki, "Kəlim" Musa peyğəmbərin ləqəbidir. 1972-ci il nəşrində bu fikir aşağıdakı kimi verilmişdir: "The staff of Moses, to whom Allah spoke, was of you, too" (səh. 33). Mirabilenin nəşrində isə belə tərcümə olunmuşdur: "The staff of Moses, he who spoke to God on the Mountain, is wooden" (səh. 89). Qeyd edək ki, Mirabiledə bu ada izah verilərək, (səh, 249) onun Quranda və Bibliyada da çəkildiyi xatırlanır. Tədqiqatın mövzusu, ümumiyyətlə, tərcümənin keyfiyyəti barədə olmadığı üçün biz yalnız "Musa" adının verilməsi məsələsinə toxunduq.

İslam dininin müqəddəslərindən olan Əlinin əfsanəvi qılıncının adı -"Zülfikar" 1972-ci il nəşrində "Zulfikar" kimi tərcümə olunmuş, tərcüməyə "Əlinin insan kimi ad verilmiş qılıncı" (səh. 187) izahı əlavə olunmuşdur. Mirabilenin tərcüməsində də bu ad "Zulfikar" kimi saxlanmış və "Zulfikar was the two-bladed sword of Ali" (Əlinin ikibaşlı qılıncı) şərh (səh. 249) verilmişdir. Sonuncu şərh daha düzgün və zəruridir.

Dastanda işlənmiş "adəm" və "şeytan" sözləri ingilis dilinə xüsusi isim kimi tərcümə olunmuşdur.

Orijinalda deyilir:

Sən adəmə tac urdun,
Şeytana lənət qıldın (səh. 132).

1972-ci il nəşrində tərcüməsi:

You gave a crown to Adam.
You placed a curse on Satan,
Dismissed him from your presence (səh. 143).

Mirabilenin tərcüməsi:

You crowned Adam.
You pronounced an anthem against Satan.
You drove him from your Court because of one fault (səh. 199).

Dastanda işlənmiş əfsanəvi "Əzrayil" və "Cəbrayil" adları hər iki tərcümə variantında olduğu kimi saxlanmışdır. 1972-ci il nəşrində "Cəbrayil" "Gabriel" kimi verilmiş, kitabın sonunda isə onun İslam ənənələrinə görə Allahın tapşırığını yerinə yetirən mələklərdən biri olduğu göstərilmişdir. Mirabile də həmin adı "Gabriel" şəklində vermiş, lakin bu adın mənasını izah etməmişdir. "Əzrayil" adı isə 1972-ci il nəşrində "Azrail" kimi verilmiş, bu ada "İslam aləmində mələk" kimi şərh verilmişdir. Mirabile isə onu "Azrael" kimi tərcümə etmiş, "İslamda ölüm mələyi" kimi şərh verməyi lazım bilmişdir. Bu cür şərh və izahlar dastanda təsvir olunan hadisələrin dərk olunmasına kömək etdiyi üçün tərcümənin anlaşılıqlı olmasını da şərtləndirir. Qeyd edək ki, müqəddimədə Dədə Qorqudun söylədiyi poetik parçada İslam dininin bir sıra digər müqəddəs şəxslərinin də adı çəkilir. Əbubəkr Siddiq, Əli, Həsən, Hüseyin, Os-man, Ayişə, Fatimə və s. adlar bu qəbildəndir. Bunlar adı şəxs adları yox, tarixi şəxsiyyətlər olduqları, tarixin müəyyən dövrü barədə təsəvvür yaratdıqları üçün belə adların verilməsi xüsusi diqqət tələb edir. Görünür, tərcüməçilər bu amili nəzərə almağa çalışmışlar. "Əbubəkr Siddiq" 1972-ci il nəşrində "Abu Bakr" kimi saxlanmış və kitabın tonunda bu adla bağlı qeyd verilmişdir: "Abu Bakr, close friend and father-in-law of Mohammad, became the first caliph after the Prophet's death but served in that capacity for only two years, 632-634. Although quiet and unpretentious man, Abu Bakr demanded strict adherence to the code of Islam, hence his nickname Siddiq, meaning "just and truthful" (səh 181).

"Antalogiya"nın tərcüməçisi isə bu adı "Abu Bekr" kimi vermiş, əlavə şərhə ehtiyac duymamışdır. 1972-ci il nəşrində "Əli" "Ali" kimi saxlanmış, axırda bu ada "Peyğəmbərdən sonra birinci xəlifə" kimi izahat verilmişdir, "Antalogiya"da bu ad "Ali, Prince of Warriors" (səh 537), "döyüşçülərin şahzadəsi" kimi təqdim olunmuş, "Həsən" və "Hüseyin" adları isə olduğu kimi saxlanmışdır. Peyğəmbərin digər

yaxınları haqqında əlavə məlumat verildiyi üçün bu şəxslər haqqında izahata ciddi ehtiyac hiss olunmur. Çünki mətndən söhbətin nədən və kimdən getdiyi aydınlaşır. 1972-ci il nəşrində "Ayışə" "Ayesha" kimi, "Fatimə" isə "Fatima" kimi verilmiş, kitabın sonundakı qeyddə isə birinci "Məhəmməd peyğəmbərin sevimli arvadı", ikinci isə "sevimli qızı" kimi təqdim edilmişdir. Onu da xatırlatmaq yerinə düşər ki, qeyddə "Ayışə" adının, həmçinin "Ayshe, Aysha, Aisha" kimi də işləndiyi göstərilir. "Antalogiya"da isə bu adlara "əfsanəvi qadınlar, qadın ləyaqətinin nümunələri" kimi şərh (səh. 537) verilmişdir ki, fikrimizcə, əlavə məlumat kimi 1972-ci il nəşrindəki şərh daha uğurludur. Hamıya məlumdur ki, Ayışə də, Fatimə də əfsanəvi qadınlar yox, tarixi şəxslər olmuşlar.

Dastanın müqəddiməsində, həmçinin "Osman Üffan oğlu", "Osman nəslı" kimi antroponimlər də işlənmişdir. Tərcümə variantlarından birində bu ad "Osman", digərində isə "Othman" şəklində verilmişdir. Doğrudur, 1972-ci il nəşrində bu ada da ayrıca izahat verilmiş və Osmanın Məhəmməd peyğəmbərin kürəkəni və üçüncü xəlifə olması barədə qeyd göstərilmişdir.

Dastanın müqəddiməsində daha bir neçə ad da işlənir ki, hər iki variantda bu adlar transliterasiya olunmuşdur. Lakin bu transliterasiya da bir-birindən fərqlidir. "Züleyxa, Zübeydə,

Üreydə!" kimi müraciət 1972-ci il nəşrində "Zeliha, Zubeyde, Urveyde" (səh. 7) şəklində saxlanmış, "Antalogiya"da isə "Zubeida, Zuleika, Ruveida" (səh. 538) formasında çətdirilmişdir. Göründüyü kimi, transliterasiyadakı fərqlə yanaşı "Üreydə" adının yazılışı da ciddi dəyişikliyə uğramışdır. Lakin İslam dininin yuxarıda adları çəkilən məşhur simalarından fərqli olaraq bu adlar adi şəxs adları olduğu üçün onların transliterasiyası üzərində xüsusi dayanmağa ehtiyac yoxdur. Lakin dastanda işlənən "Ayna Mələk" və "Qutlu Mələk" kimi antroponimlərin "Antalogiya"da "Aina Melik" və "Kutlu Melik" şəklində verilməsi düzgün deyil. Çünki dastanda Şöklü Məlik, Qara Məlik kimi mənfi obrazlar da var və Qutlu Mələyin "Qutlu Məlik" şəklində verilməsi istər-istəməz mənfi assosiasiya yaradır. Qeyd edək ki, bu adlar 1972-ci il nəşrində daha düzgün verilmişdir: "Ayna Melek" və "Kutlu Melek". Müqəddimədə işlənmiş "Nuh peyğəmbər" adı isə 1972-ci il nəşrində "Prophet Nooh's", "Antalogiya"da isə "Noah the Prophet" kimi verilmişdir. Fikrimizcə, ikinci variant adın daşdığı mənanı daha düzgün ifadə edir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da Azərbaycan xalqının və bütövlükdə türk və müsəlman xalqlarının mifologiyasını, mədəniyyətini və psixologiyasını əks etdirən adlar az deyil. R.İsmayılovun qənaətinə görə "hər bir dilin antroponimikasının özünəməxsus xüsusiyyətləri və həmin xalqın mifologiyası, din tarixi, mədəniyyəti və psixologiyası ilə birbaşa əlaqəsi var. Vahid dinlə bağlı olan xalqların bir çox adları uyğun gəlir, lakin hər bir dilin özünəməxsusluğu nəticəsində bu adların səslənməsi müxtəlif dillərdə fərqli ola bilər" (31, 139).

Dastanın müqəddiməsində İslam dini mifologiyası ilə bağlı bir ad da - "Yezid" də xatırlanmışdır. İslam dininə dair geniş yayılmış hekayətlərdən məlumdur ki, Yezid islamın düşməni, İslam müqəddəslərinin qatili olan şəxsdir. Dastanda da bu ad məhz həmin geniş yayılmış hekayətlə bağlı xatırlanır: "Əlinin oğulları, peyğəmbər nəvələri, Kərbəla yazısında, Yezidlər əlində şəhid oldu Həsənlə Hüseyin. iki qardaş belə görklü" (səh.16).

1972-ci il nəşrində həmin hissə aşağıdakı kimi tərcümə olunmuşdur: "Hasan and Huseyin, the sons of Ali and the grandchildren of Mohammed, who were martyred at the hands of the Yazidis on the Plain of Kerbela" (səh.6)."Antalogiya"da isə tərcümə belədir: "To the sons of Ali, grandsons of the Prophet, to Hassan and Hussein, who per-ished at the hands of the Yezids on the plain at Kerbela - to both brothers - Glory!" (səh. 537).

Hər iki tərcümədə dastandakı mənə və məzmun çətdirilmişdir, lakin Həsən və Hüseyin barəsində, Kərbəla çölü haqqında izahat verilsə də, Yezidin kimliyi bəlli olmur. Ona görə də yaxşı olardı ki, Yezid barədə də qeyd verilsin.

"Kitabi Dədə Qorqud" dastanında öz qəhrəmanlığı ilə xüsusi fərqlənən və az qala bütün boylarda adı çəkilən surətlərdən biri də bəylər bəyi Ulaş oğlu Salur Qazandır. Bu ada dastanda sadəcə "Ulaş oğlu", "Salur Qazan", "Qazan xan" və s. formasında da rast gəlinir. İ.Şıxıyevanın araşdırmaları ilə də sübut olunmuşdur ki, dastanda ən çox adı çəkilən qəhrəman məhz Salur Qazan

xandır. "Kitabi-Dədə Qorqud"da bu ad 477 dəfə çəkilməmişdir (45, 65).

Mütəxəssislər Salur Qazanın atasının adının - Ulaşın onomastikomızda maraqlı doğuran antroponimlərdən olduğunu söyləmişlər. Bu şəxs adı etnonim kimi bu günə qədər bir çox türk xalqlarının onomastikasında qorunub saxlanılmışdır (23, 38).

Bu antroponim respublikamızın bəzi rayonlarında kənd adı kimi əbədiləşmişdir. "Ulaş" sözü mənəblərdə "ulu (böyük, yüksək)", "ulaşmaq (qovuşmaq, birləşmək)", "ulus (el, oba)" və s. mənələrdə işlənmişdir ki, dastandakı "Ulaş" adı da bu mənələrə uyğun gəlir. Təbii ki, ingilis dilinə tərcümədə adın yuxarıda söhbət açdığımız ilkin mənə yükünü saxlamaq qeyrimümkündür. Lakin adların yanında işlənən eptetlərin düzgün tərcümə edilməməsi bəzən ciddi təhrifə səbəb olur. Məsələn, dastanın "Salur Qazanın evi yağmalandığı boyu bəyan edər" adlanan boyunda Qazan xan aşağıdakı kimi təqdim olunur: "Bir gün Ulaş oğlu, Tulu quşun yavrusu, bizə miskin umudu, ümmət soyunun aslanı, Qaracığun qaplanı, qonur atın əyası, xan Uruzun ağası, Bayındır xanın göyküsü, qalın Oğuzun dövləti, qalmış yigit arxası, Salur Qazan yerindən durmuşdu" (səh.31). Bu uzun cümlə əslində Salur Qazanın kimliyini göstərməyə xidmət edir.

1972-ci il nəşrində həmin cümlə aşağıdakı kimi tərcümə olunmuşdur: "One day the son of Ulash, the young of the feathering bird, the hope of the poor, the lion of Emet Stream, the tiger of the Karachuk Mountains, the owner of the chestnut-brown horse, the father of Khan Uruz, the son-in-law of Bayindir Khan, the pride of the crowded strong Oghuz people, the support of young warriors in distress, Salur Kazan roused himself (səh. 23).

Mirabilenin tərcüməsində isə Salur Qazan belə təsvir edilir: ""One day the son of Ulaş, chick of the feathered bird, hope of the lonely and poor, lion of Emet River, tiger of the Karajuk, master of the black horse, father of Khan Uruz, son-in-law of Bayindir Khan, luck of the Oghuz kingdom, supporter of the surviving warrior, Salur Kazan got up from his place" (səh.79).

Hər iki tərcümədə anlaşılmaqlıq vardır. Belə ki, Salur Qazana epitet kimi söylənən "ümmət soyunun aslanı" ifadəsinin mənasını hər iki nəşrdə tərcüməçilər yanlış anlamışlar. "Ümmət soyu" ifadəsindəki "soy" sözü "nəsil, kök" demək olduğu halda, hər iki tərcümədə bu söz "su", "çay" kimi başa düşülmüş və nəticədə orijinaldan uzaqlaşdırılmışdır.

1972-ci il nəşrində bu ifadə "the lion of Emet Stream" kimi tərcümə olunmuş "soy" sözü xüsusi ada çevrilmişdir. Sonra isə tərcüməçi bu ada izah vermişdir: "Emet Suyu, or Emet Stream, is a tributary of the Syr Darya". Biz Sır-Dəryanın Emet Suyu adlı qolu olub, olmaması barədə bir şey deyə bilmərik. Lakin tərcümənin yanlış olduğu göz qabağındadır. Mirabile də "soy"u "su", "çay" kimi anladığı üçün həmin ifadəni "lion of Emet River" kimi tərcümə edərək, bu ada şərh verməli olmuşdur: "Amit suyunun: This river has not been located", Bu izahdan isə belə çıxır ki, vaxtilə belə bir çay olub, indi isə yoxdur. Halbuki dastanın orijinalında söhbət çaydan və sudan yox, Salur Qazandan və onun kimliyindən gedir.

Bu nümunə sübut edir ki, dastanın dilində işlənmiş bədii vasitələrin heç də hamısı tərcüməçilərə tam aydın olmamış, nəticədə bilavasitə dastan qəhrəmanlarının kimliyini, şəxsiyyətini, onların qəhrəmanlığını göstərməyə xidmət edən epitetlərin, deməli, bəzi şəxs adlarının mənası yanlış tərcümə olunmuşdur. Belə olan halda isə adın daşdığı emosional və tarixi-psixoloji mənə yükü tərcümədə tam çatdırılmır.

Dastanlarda daha çox adı çəkilən qəhrəmanlardan biri də Bayındır xandır. Dastanın orijinalında Bayındır xan "Qamğan oğlu xan Bayındır", "Xanlar xanı xan Bayındır" kimi təqdim olunur. Tərcümələrdə orijinaldakı hər iki variant saxlanılmışdır. Belə ki, 1972-ci il nəşrində bu ad "Bayındır Khan, son of Kam Gan" və "Bayındır Khan, Khan of Khans" kimi, Mirabilenin tərcüməsində isə "Bayındır, Khan son of Kam Gan" və "The khan of Khans, Khan Bayındır" kimi verilmişdir.

Bizim qənaətimizə görə, 1972-ci il nəşrindəki tərcümə variantı daha uyurludur. Lakin burada bir məsələyə də aydınlıq gətirməyə ehtiyac vardır. "Kitabi-Dədə Qorqud"un ingilis dilinə tərcümələri əsasən eposun türkcə olan variantından çevrildiyinə görə tərcümələrdə xüsusi adlar əsasən türkcə saxlanmışdır. Məsələn, "Şöklü Məlik" "Şöklü Melik", "Aruz Qoca" "Aruz Koca", "Banu Çiçək" "Bani Çiçək" və s. kimi verilmişdir. Daha doğrusu, istər 1972-ci il nəşrində, istərsə də Mirabilenin tərcüməsində adların transkripsiyası türk yazı qaydalarına uyğun verilmişdir. Fikrimizcə, bu, tərcümədə ciddi anlaşılmaqlıq yaradan amillərdəndir. Türk əlifbasında, eləcə də bizim indiki əlifbada işlənən "ü", "ğ", "ç", "c", ı, "ş" hərfləri ingilisdilli oxucuya aydın deyil. Ona görə də "Aruz Qoca" ingilisdilli oxucu üçün "Aruz Koca"ya çevrilir, digər hərflər də anlaşılmaqlıq yaradır.

"Kitabi-Dədə Qorqud"dakı şəxs adları ilə bağlı bir nüansa da diqqət yetirməyi lazım bilirik. Dastanda tez-tez qəhrəman "derlərdi" sözü ilə təqdim olunur. Məsələn, "Dirse xan derlərdi, bir bəyin oğlu-qızı yoxdu"; "Bayburanın oğlu vardır, adına Bamsı derlər"; "Qısırcıca Yengə derlər (di) bir xatun vardı" və s. Bu forma Azərbaycan dilinin tələblərinə uyğun olaraq insanı təqdim etmək, tanımaq mənası daşıyır. İngilis dilinə tərcümədə bu tanıma forması iki variantda verilmişdir: "called Dirse Khan", "by the name of Dirse Khan".

Məlum olduğu kimi dastanların gənc qəhrəmanlarına adı Dədə Qorqud verir. Bu müdrik ağsaqqal isə hər kəsə gördüyü işə, tutduğu əmələ layiq ad qoyur. Məsələn, döyüşdə buğa öldürən qəhrəman "Buğac" adlandırılır. Bu adın ingilis dilinə sadəcə transliterasiya olunması heç nə demir. Görünür, ona görə də araşdırdığımız hər iki tərcümə variantında Buğam məhz buğa öldürməsinə görə bu ada layiq görüldüyü xatırladılır. Dastanın orijinalı belədir: "Bayındır xanın ağ meydanında bu oğlan cəng etmişdir. Bir buğa öldürmüş. Sənin oğlun adı Buğac (xan) olsun. Adını mən verdim, yaşını Allah versin dedi" (səh. 23).

1972-ci il nəşrindəki tərcüməsi: "This young man fought and killed a bull on the playing field of Bayindir Khan", continued Dede Korkut. "Therefore, let your son's name be Bugach. I give him his name, and may Allah give him his years of life" (səh. 13).

Tərcüməçilər mətndəki izahla kifayətlənməyərək kitabın sonunda "Buğac" adına izah da vermişlər: "The name Bugach was given the young man because he had killed a bull, buga in Turkish" (səh. 183).

Mirabilenin tərcüməsində isə yuxarıdakı mətn belə tərcümə olunmuşdur: "This boy fought well in Bayindir Khan's white arena. Your son killed a bull, let his name be Bogac. I have given him his name, may God give him his life, he said" (səh. 69).

"Kitabi Dədə Qorqud"dakı xüsusi adların transliterasiyası zamanı ortaya çıxan çətinliklərdən biri və ən başlıcası məhz qəhrəmanların adındakı titul, epitet və təşbəhlərlə bağlıdır. Təəssüf ki, şəxs adlarına əlavə edilən belə elementlər bəzi hallarda unudulur və ya yanlış tərcümə edilir və nəticədə mənə təhrifləri qaçılmaz olur. Yuxarıda Salur Qazanın adı ilə bağlı problemə toxunmuşduq. Lakin dastanda belə adlar az deyil. "Qiyah Səlcuq oğlu Dəli Dondar", "Qaragünə oğlu Qarabudaq", "Elln Qoca oğlu Sarı Qulmaş", "Qəflət Qoca oğlu Şirşemseddin", "Qazlıq Qoca oğlu bəy Yeynək", "Elin Qoca oğlu Alp Ərən" və s. adlar bu qəbildəndir.

Məşhur tərcümə nəzəriyyəçisi A.Fyodorovun fikrincə, "tarixi şəxsiyyətlərin şəxsi adlara daxil olmayan ləqəbləri tərcümə olunmalıdır". O, fikrini əsaslandırmaq üçün fransızca işlənən "Charlemagne" sözünü "Karl Velikiy" kimi tərcümə etməyi tövsiyə edir (24, 189). Bizcə, titul və ləqəblərin həmişə bir qayda olaraq tərcüməsini tövsiyə etmək düzgün olmazdı. Hər bir halda bu məsələ mətnin orijinalına sadıq qalmağa xidmət etməlidir.

Tərcüməçilər "Kitabi-Dədə Qorqud"da işlənən titul və ləqəbləri çox vaxt olduğu kimi saxlamağa cəhd göstərmişlər. Lakin titul və ləqəblərin tərcüməsinə də rast gəlmək olar.

Yuxarıda adı çəkilən "Qıyan Səlcuq oğlu Dəli Dondar" dastanın 1972-ci il nəşrində aşağıdakı

kimi verilmişdir: "Delu Tundar, the son of Kiyan Seljuk". Tərcüməçilər "Dəli" sözü-nə izah vororok onun hərfi tərcüməsinin "crazy" or "mad" olduğunu göstərməklə, bu sözün cəsur, qorxmaz mənasında işləndiyini de vurğulamışlar. Lakin Mirabilenin tərcüməsində "Dəli" sözü tərcümə olunmuşdur: "Wild Dunder, son of Kiyan Selcuk". Həm də bu söz ingilis dilinə "vəhşi" kimi çevrilmişdir. Təbii ki, "vəhşi" sözü sırf mənfi çalara malikdir və "dəli" sözündəki qorxmazlığı və cəsurluğu ehtiva etmir. Maraqlıdır ki, sonrakı boylarda adları çəkilən "Dəli Domrul", "Dəli Qarcar" və "Dəli Əvren" kimi xüsusi adlarda "Dəli" sözü olduğu kimi saxlanmışdır. Hətta Mirabile "Dəli Domrui" boyunun tərcüməsi zamanı "Dəli" sözünə şərh verərək, bu sözün hərfi mənasının "crazy", "mad", "wild" olduğunu xatırlatmış, lakin "dəli"-nin "crazy" olmadığını da vurğulamışdır.

Dastanda işlənmiş "dəli" titulu həmin adamların təbiəti, xasiyyəti, davranışı və fəaliyyəti ilə səsleşir. Məsələn, Dəli Domrul özünü hamıdan güclü sayır. O, "məndən güclü ər varmıdır ki, çıxma mənimlə savaşa", - deyir. Dəli Domrul çayın üstündə tikilmiş körpüdən keçəndən də, keçməyəndən də zorla pul alır, öz gücünü göstərmək üçün (bəlkə də qəhrəmanlıq adı - fəxri ad almaq üçün) kobudluq edir. Dəli Domrul Əzrayıl tərəfindən cavan bir igidin öldürüldüyünü eşidib hirsleşir, özünü saxlaya bilmir, Əzrayılla vuruşmağa hazırlaşır. Demək, Dəli Domrul özünün xüsusiyyətinə uyğun ad daşıyır. O, özünün arzuladığı kimi fəxri ad yox, təbiətinə müvafiq "kobud" ad qazanır. Mütəxəssislərin fikrincə, Domrul sözü "Tomruk" sözü ilə bir kökdəndir. "Tomruk" isə türkcə tez özündən çıxan, acıqlı, kobud deməkdir. Buradan bir daha aydın olur ki, "domrul" sözünün lüğəti mənası bu adı daşıyan şəxsin daxili xarakteri, hissiyyəti ilə əlaqədardır. Bütün bu müqayisələr bir daha təsdiq edir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" daki şəxs adlarının transliterasiyası zamanı dastanın mətninə əsaslanmaq, qəhrəmanların xarakterinə xüsusi diqqət yetirmək zəruridir.

"Qara" sözünün türk dillərində əsasən rəng bildirən kəlmə kimi işləndiyi məlumdur. Bu söz həm də bədlək əlaməti kimi işlənir. Dastanda bu sözün məhz həmin mənada verildiyi cümlələrə baxaq: "Qara qayğulu vaqiə gördüm. Yumruğumda talbınan şahin mənim quşumu alır gördüm. Göydən ildırım ağban evim üzərinə şaqır gördüm. Düm qara pusarıq ordumun üzərinə tökülü gördüm. Quduz qurdlar evimi dələr gördüm. Qara dəvə ənsəm (dən) qarvar gördüm. Qarğı kimi qara saçım uzanır gördüm, uzanıban gözümü örtər gördüm". (səh. 34). "Qara-dərə ağzında qadır verən, qara buğa dərisindən beşiyinin yapığı olan, acığı tutanda, qara daşı kül eyləyən, bığın ənsəsində yeddi yerdə düyən, ərənlər əvrəni Qazan bəyin qaradaşı Qaragünə çapar yetdi" (səh. 42).

Hər iki tərcümə variantında qara sözünün orijinala uyğun mənə yükü saxlanılmışdır. Bundan əlavə "qara" sözü türk dillərində həm də "başçı", "qüvvətli", "cəsur" mənalarında mürəkkəb insan adlarının birinci, yaxud ikinci komponenti kimi işlənir. "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsində də belə adlar az deyil.

Onu da qeyd etmək lazım gəlir ki, titul kimi işlənən "qara" sözü həm də adda rəng çalarını özündə saxlayır. Məsələn, Qaragünə "qara dərə ağzında qadır verir", onun "beşiyinin yapığı qara buğa dərisindəndir", o, "acığı tutanda qara daşı kül eyləyir", "qara bığını yeddi yerdən düyünləyir" və s. "Qaracıq Çoban"ın adındakı "qara" sözü də güc, qüvvət mənasında işlənmişdir.

Ona görə də tərcüməçilər bu titulun daşdığı mənə çalarını əks etdirməyə də diqqət yetirməlidir. Orijinala sədaqət naminə tərcüməçilər "Qara" titulu olduğunu kimi vermişlər. Məsələn, "qaragünə oğlu Qarabudaq" adı təhlil etdiyimiz hər iki tərcümə variantında demək olar ki, olduğu kimi saxlanmışdır – birində "Kara Budak, the son of Kara Gone", digərində isə "Kara Budak, son of Kara Gone" şəklində. (Xatırladaq ki, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, hər iki tərcümə mətnində yanlış olaraq "Gönə" adı "ö" hərfi ilə verilmişdir). Halbuki buradakı "Dəli" sözündən fərqli olaraq, "Qara" sözü ingiliscəyə tərcümə olunsaydı, orijinala xələl gəlməzdi. Amma tərcümə edilsə də, olduğu kimi saxlansa da bu sözə izah vermək lazımdır.

Qeyd edək ki, dastanda "Qara" ləqəbli digər qəhrəmanlar da var və onların adında bu söz, cüzi istisnalarla, demək olar ki, olduğu kimi saxlanmışdır. "Qara Tükən Məlik" 1972-ci il nəşrində "Kara

Tuken Melik" kimi, Mirabilenin nəşrində isə "Kara Tukən" kimi verilmişdir. "Qara Çəkür" xüsusi adında da "qara" sözü saxlanmışdır. Lakin dastanın "Bayburanın oğlu Bamsı Beyrək boyunu bəyan edər" adlanan boyundakı "Qara Aslan Malik" obrazında "Qara" sözü 1972-ci il nəşrində saxlandığı halda ("Kara Aslan Malik"), Mirabilenin nəşrində bu ad bütövlükdə tərcümə olunmuşdur: "Black Lion King". "Kitabi-Dədə Qorqud"da maraqlı və yaddaqalan obrazlardan biri də daha çox "Qaraca Çoban" kimi tanıdığımız "Qaracıq Çoban"dır. Tədqiqatda istifadə etdiyimiz hər iki tərcümə variantında "Qaracıq" sözü olduğu kimi saxlanılmış, "çoban" sözü isə ingiliscəyə tərcümə olunmuşdur: "Karacik the Shepherd". "Qaracıq" sözü ingilisdilli oxucuya heç nə demədiyi üçün bu ad ingilis dilində onun qəhrəman, cəsur obrazını orijinalda olduğu kimi əks etdirmir. Halbuki yuxarıda qeyd olunduğu kimi çobanın adındakı "qara" sözü həm də "cəsur", "qüvvətli" mənalarını verir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da ağ, sarı və başqa rəng adları ilə əlaqədar şəxs adlarına da (bəzən ləqəblərə də) təsadüf olunur. H.Əliyev və S.Məmmədova bunu "qədim qəbilə quruluşu dövründə həmin rənglərin bəzilərinin müqəddəs, digəriərinin qəbahət sayılmasının nəticəsi" hesab etmişlər. Onların qənaətinə görə, "qara" rəng "Dədə Qorqud"da təsvir olunan oğuzlarda bədbəxtlik, hətta matəm rəmzi hesab edilirdisə, səlcuq türklərində "qara" rəng sevinc, şadlıq kimi qəbul edilirdi" (21, 46).

Əlbəttə, müəlliflərin "Dədə Qorqud"da "qara" rəngin həmişə bədbəxtlik rəmzi olması fikri ilə razılaşmaq çətindir. Doğrudan da, dastanda yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi rəng mənasında "qara" sözü bədbəxtlik rəmzi kimi verilir. ("Oğlu olanı ağ otağa, qızı olanı qızıl otağa qondurun. Kimin ki, oğlu-qızı yox, qara otağa qondurun, qara keçə altına döşəyin, qara qoyun yəxnisindən önünə gətirin..." (səh. 19).

Lakin titul kimi işləndə bu söz cəsurluq, igidlik mənası daşıyır. Məsələn, Qaracıq Çoban, Qaragünə oğlu Qarabudaq və s.

Oğuz qəbilələrinin bəzilərində "ağ şahin" totem olub, müqəddəs sayılmışdır. "Ağ" rəngin xoşbəxtlik rəmzi kimi qəbul edilməsi də bu inama görədir. Xalq arasında deyilən ağgünlü (xoşbəxt) termini də bununla əlaqədar izah olunmalıdır. Aşağıdakı şəxs adları da göstərilən inamı əks etdirir: "Elin Qoca oğlu Sarı Qulmaş" Qazan bəyin evi üzərində şəhid oldu"; "Adına Qonur Qoca Sarı çoban" derlərdi"; "Ağ Məlik Çəsmə qızına nikah edən Qoca oğlu Alp Ərən çapar yetdi" və s.

Dastanda adı çəkilən "Ağ Məlik" obrazının kimliyini ingilisdilli oxucuya vətəndəşlik üçün tərcüməçilər 1972-ci il nəşrində sadəcə onu "Ak Melik" kimi vermiş, axırda isə bu obrazların (Sutu Sandal Məliklə birlikdə) tarixi şəxsiyyət yox, əfsanəvi adlar olduğunu qeyd etmişlər. Mirabilenin nəşrində də bu obraz olduğu kimi saxlanılmış, lakin axırda bu adın "Ağ Kral" ("White King") mənası verdiyi xatırladılmışdır.

Dastanda adının əvvəlində sifət işlənən digər qəhrəmanlar da var, "Elin Qoca oğlu Sarı Qulmaş" və "Qonur Qoca Sarı Çoban" bolə adlardır. 1972-ci il nəşrində birinci ad "Saru Kulmash, the son of Eylik Koja", ikinci ad isə "the name of Konur Koja Saru Choban" kimi verilmişdir. Mirabilenin nəşrində isə birinci "Sari Kulmash, son of Eylik Koca", ikinci isə "they called him Konur Koca Sari Coban" ("C" burada türkcədəki "C" demək olduğu üçün ingiliscə anlaşılmır) şəklində işlədilmişdir. Yuxarıda gətirilən nümunələr, o cümlədən, bu iki misal sübut edir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"un ingilis dilinə tərcüməsi zamanı şəxs adlarının verilməsində vahid prinsipə əməl olunmamışdır, Əgər adlara əlavə edilmiş epitetlər tərcümə edilirsə, deməli, hər yerdə buna əməl etmək lazımdır. Orijinalda olduğu kimi saxlanılırsa, bu da prinsip kimi hər yerdə eyni olmalıdır. Dastanın tərcüməsi nümunələrində isə biz bu sahədə pərəkəndəliyin şahidi oluruq. Məsələn, "Qaracıq Çoban" adında "Çoban" sözü tərcümə olunur, yuxarıda xatırladığımız iki adda isə transliterasiyaya üstünlük verilir. Yaxud "Qara" sözü bir çox hallarda olduğu kimi saxlanılır, başqa bir halda isə tərcümə edilir. Fikrimizcə, bütün bunlar ingilisdilli oxucuda çaşqınlıq yaradır və dastanın milli

koloritini əks etdirə bilərlər. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, yuxarıda haqqında söhbət açdığımız "Sarı", "Qonur" sözlərinin tərcümə olunması orijinala xələl gətirməzdi. Tərcümədə vahid prinsipə əməl olunmamasına bariz nümunə kimi "Qazan xan" adının transliterasiyasını da göstərmək olar. Doğrudur, 1972-ci il nəşrində hər yerdə "xan" sözü "khan" kimi verilmişdir. Məsələn, "Dirse Khan", "Kazan Khan" və s. Mirabilenin nəşrində isə "Qazan xan" "Prince Kazan", "Dirse xan" isə "Dirse Khan" kimi təqdim olunmuşdur. Orijinalda hər ikisi "xan" ləqəbi daşdığı halda "Qazan xan"ın niyə "Prince" olduğu aydın deyil. Bu fikrə etiraz oluna bilər ki, tərcüməçi Qazan xanı başqalarından fərqləndirmək üçün bu variantı üstünlük vermişdir. Fikrimizcə, dastanın orijinalında "Xanlar xanı xan Bayındır" kimi təqdim olunan Oğuz xanı məhz başqalarından fərqləndirilmək üçün "xanlar xanı" adlandırılmışdır. Mirabile boyların birində bu ifadəni haqlı olaraq "Prince" kimi yox, "the khan of Khans, Khan Bayındır" kimi təqdim etmişdir.

Qadın obrazları ilə bağlı tərcümədə də belə anlaşılmazlıqlar vardır. Məsələn, dastanın orijinalında "Boyu uzun Burla xatun" kimi tanınan qəhrəman 1972-ci il nəşrində aşağıdakı bir neçə variantda təqdim olunmuşdur: "the tall Lady Burla Hatun", "Burla Hatun, the tall lady", "the tall and slim-waisted Burla Hatun".

Mirabilenin nəşrində də həmin ad iki variantda işlənmişdir: "Lady Burla the Tall", "Lady Burla the Long".

Bir adın ayrı-ayrı tərcümə variantlarında müxtəlif cür verilməsini anlamaq olar. Məsələn, "Selcan Xatun" adı 1972-ci il nəşrində "Seljen Hatun", Mirabilenin nəşrində "Lady Selcen", "Antalogiya"da isə "Seljan-Khatun" kimi verilmişdir. Eyni tərcümə variantında bir adın bir neçə cür transliterasiya edilməsinə isə qətiyyənlə haqq qazandırmaq olmaz.

Dastanın orijinalında "Uruz" (xan Uruz) və "Aruz Qoca" obrazları da vardır. Hər iki tərcümə variantında "xan Uruz" "Khan Uruz" kimi saxlanılmış, "Aruz Qoca" isə 1972-ci il nəşrində "Uruz Koja", Mirabilenin nəşrində isə "Aruz Koca" verilmişdir.

1972-ci il nəşrində "Uruz Koja" adı ilə bağlı qeyd getmişdir. Orada göstərilir ki, Qazanın həm oğlunun, həm də oğlunun dayısının adı Uruz idi. Bu adları fərqləndirmək üçün dastanın türk tədqiqatçısı Məhərrəm Erkin dayını Aruz adlandırmışdır. Sümer və Gökyay isə hesab edir ki, dayının adı Uruzdur. Sümerin dediyinə görə, Aruz türk adı deyil, Uruz isə türk adıdır. Ona görə də dayı "Uruz Qoca" kimi təqdim olunmuşdur. Fikrimizcə, bu izahın elmi əsası yoxdur. Çünki dastanın orijinalında "Xan Uruz" və "Aruz Qoca" obrazlarından söhbət açılır və onları bir – biri ilə səhv salmaq mümkün deyil. İngilis dilinə tərcümələrdə bu adın "Aruz" kimi verilməsi daha düzgün olardı.

Yeri gəlmişkən, dastan qəhrəmanlarının adına əlavə edilən "Qoca" sözünün ingilis dilində verilməsi məsələsi də maraqlıdır. Məlum olduğu kimi mətnin müasir nəşrlərində şəxs adına qoşulan "Qoca" sözü böyük hərflə, insanın qocalığını bildirən söz isə kiçik hərflə yazılır. Deməli, şəxs adına artırılan "Qoca" onun qocalığını bildirmir. Bu məsələyə professor Pənah Xəlilovun tədqiqatında da xüsusi yer verilmişdir: "Dastanda adları çəkilən on bir qocadan doqquzu hadisələrdə iştirak edir, iki qocanın sağlığı və ya ölümü haqqında heç bir işarə yoxdur. Uruz Qocanın oğlu Əkrək on altı il, Qazılıq Qocanın özü də on altı il yad ölkədə dustaqlıq keçirdikdən sonra azad edildiklərinə görə bu iki Qocanın yaşının ötdüyünü düşünüb onları "qoca" saymaq olar. Qalan Qocalar ahıllıq çağını keçirən sağlam, çevik, qılınclı-qalxanlı, oxlu-yaylı alplardirlər, onları qocalıb-qarımış yerinə qoymaq olmaz, Buradan belə nəticə çıxır ki, şəxsi adı qoşulan "Qoca" tituldur" (27, 38).

Pənah Xəlilova görə, "qoca" sözünün məna çalarlarında "dünyagörmüs", "təcrübəli" anlayışı da var. "Kitabi-Dədə Qorqud"da Qoca titulu məhz dünyagörmüş, təcrübəli adamlara verilir. Bu şərhə belə nəticə çıxarmaq olar ki, dastanda titul kimi işlənən "Qoca" adının tərcümə edilməsi ingilisdilli oxucuda çaşqınlıq yarada bilər, əsas qəhrəmanların qocalar olduğu fikrini təlqin edərdi. Çünki bu qədər "qoca" ilə dastandakı qəhrəmanlıqlar mümkün olmazdı. Ona görə də tərcümələrdə "Qoca" sözünün saxlanması təqdirəlayiqdir, lakin heç olmasa bir yerdə bu titula izah vermək daha

düzgün olardı.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında işlənən şəxs adlarının ingilis dilinə transliterasiyasının təhlili göstərir ki, tərcümələrdə şəxs adlarının daşdığı nominativ və emosional-psixoloji məna yükü əsasən qorunub saxlanmış, bəzi hallarda isə şəxs adlarına əlavə olunmuş titulların yanlış tərcüməsi təhriflərə səbəb olmuşdur.

§2. Dastandakı yer adlarının (toponimlərin) ingilis dilinə transliterasiyasına dair

"Kitabi Dədə Qorqud" dastanı türk xalqlarının yayıldığı əraziləri, onların həyatını, məişətini, etnoqrafiyasını, dilini, bütövlükdə milli dəyərlərini əks etdirən qədim mənbədir. Elmi araşdırmalarla sübut edilmişdir ki, "İç Oğuz" və "Taş Oğuz" elləri uzaq Altaydan başlamış İraqa qədər, Şimali və Cənubi Azərbaycan, Şimali Qafqaz, Dərbənd, Kiçik Asiya və Qara dəniz sahilləri boyu uzanan geniş bir ərazidə məskən salmış, başqa laylalarla, xalqlarla birlikdə bu yerlərin qədim sakinləri olmuşlar. Eposun coğrafi mühit və ərazi etibarilə daha çox Qafqazla, xüsusən Azərbaycanla bağlı olması indi heç kimdə şübhə doğurmur. Təadüfi deyildir ki, 1988-ci ildə qorqudsünasların Bakıda keçirilən kollokviumunda məşhur türk şərqşünası Osman Fikri Sərtqaya faktlara əsaslanaraq Azərbaycanı obrazlı şəkildə "Qorqud coğrafiyasının əbədi paytaxtı" adlandırmışdı (35). Elə buna görədir ki, dastandakı şəxs, tayfa adları Azərbaycan ərazilərində zaman-zaman toponimə çevrilərək torpağın köksündə əbədləşmişdir. Doğrudur, illər keçdikcə dastanın onomostikası ilə bağlı olan toponimlər müəyyən dəyişikliyə uğramış, belə toponimlərdən yeni-yeni adlar yaranmışdır. Lakin dastanın izləri torpaqdan silinməmişdir.

Dədə Qorqud dünyası bu gün də Azərbaycanda yaşayan coğrafi adları "Kitabi-Dədə Qorqudla səsleşən toponim və hidronimlərlə dövrümüzə daxil olur. Dədə Qorqud dünyasında Azərbaycanın ucqar guşələrinə səpələnmiş azman oğuz qəbirələrinin, kənd məzarlıqlarındakı qoç və at heykəllərinin, ilk növbədə Şarnaxı tərəflərdə tapılmış, alimlərin oğuz abidələri saydıqları və eramızın ilk əsrlərinə aid etdikləri çox ifadəli daş kişi heykəllərinin öz yeri var. Ona görə də "Kitabi-Dədə Qorqud" bütönlükdə Azərbaycan xalqının, dilimizin, tariximizin, torpağımızın abidəsidir (4, 14).

Dastanda işlənən toponimlərin - yer adlarının bəziləri bu gün də olduğu kimi yaşadığından belə adların ingilis dilinə tərcüməsində heç bir problem çıxmır. Belə adlar sadəcə transliterasiya olunur. Lakin elə yer adları da var ki, nisbətən məhdud yerli əhəmiyyət kəsb edir.

A.Fyodorov yer adlarının tərcüməsi məsələlərindən söhbət açaraq yazmışdır: "Spesifik milli realiyaya bildiren, öz semantikasi olan tarix, coğrafiya, mədəniyyət sahəsinin xüsusi adlarını, habelə yer adlarını, ləqəbləri verərkən transliterasiya da, tərcümə də mümkündür. Burada heç də həmişə əməl olunmayan bir tendensiyaya fikir vermək lazımdır ki, məsələn, dağ yüksəklikləri kimi məşhur coğrafi adlara ("Mont Blanc", "Dent du Midi", "Jungfrau", "Schreckhorn", "Finsteraarhorn" və s.) transliterasiya tətbiq olunur ("Monblan", "Dan du Midi", "Yunqfrau" və s.). Nisbətən məhdud yerli əhəmiyyət kəsb edən adlar isə tərcümə edilir" (24, 188).

Tərcümə praktikasında bu variantların ikisi də işlənilir. Təbiidir ki, bu işdə yaranan ənənə də az rol oynamır.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un tərcüməsi zamanı A.Fyodorovun qeyd etdiyi məşhur coğrafi adlar transliterasiya edilmişdir. Məsələn, "Kərbəla"-"Kerbela", "Mədinə"-"Medina", "Məkkə" - "Mecca" "Gürcüstan" - "Georgia", "Türkistan" - "Turkestan", "İstanbul" - "Istanbul", "Bərdə" - "Berde", "Gəncə" - "Genje" və s.

Qeyd edək ki, dastanda Qara dənizin də adı çəkilir və bu ad tərcümədə dünya təcrübəsində işlənən formada ("Black Sea") verilmişdir. "Gökcə dəniz" isə hər iki tərcümə variantında müxtəlif cür tərcümə olunmuşdur.

1972-ci il nəşrində bu ad "Gokche Sea" kimi verilmiş, axırda isə bu "dəniz Sovet Ermənistanının paytaxtı Yerevanın şərqində yerləşən göl" kimi təqdim olunmuşdur: "Gokche Deniz is a lake east of Erivan, capital of Soviet Armenia. The lake has had this Turkish name since the thirteenth century" (səh. 202).

Mirabilenin nəşrində isə bu ad tərcümə olunmuş ("Blue Sea"), ona izah verilmişdir: "is Lake Sevan in Soviet Armenia. At that time, all large bodies of water were called 'seas'! The Ottomans considered Lake Van, in eastern Turkey, a sea" (səh. 306).

Maraqlıdır ki, "Gökcə dağ" adı da "Gökcə dəniz"ə uyğun şəkildə tərcümə olunmuşdur: "Kafir sərhəddinə, Cızıqlara, Ağılğana, Kökcə Dağa, alıban çıxayın" (səh. 73).

1972-ci il nəşrində cümlə belə çevrilmişdir: "Let me take him to the enemy frontier at Jizighlar, Aghlaghan, and Gokche Mountain" (səh. 72). Sonda isə aşağıdakı qeyd verilməmişdir: "Jizighlar, Aghlaghan, and Gokche Mountain are located between Kars and Tiflis" (səh.194).

Mirabilenin nəşrində isə bu ad "Blue Mountain" kimi tərcümə olunmuşdur. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, "Gökcə" sözü 1972-ci il nəşrində olduğu kimi saxlanmış, Mirabilenin nəşrində isə "mavi" kimi tərcümə olunmuşdur.

Dastanda daha çox rast gəlinən yer adlarından biri də "Dərvənd" sözü ilə müxtəlif variantlarda işlənən toponimlərdir. Dastanın "Salur Qazanın evi yağmalandığı boyu bəyan edər" adlanan ikinci boyunda deyilir: "Qazanın Qapılar Dərvənddə on min qoyunu vardır" (səh. 32).

Elə həmin boyda bir qədər sonra "Dərvənd" adı yenidən çəkilir: "Bunun ardınca görəlmiş, kimlər yetdi: Dəmir Qapu Dərvəndinəki dəmir qapıyı təpib alan, altmış tutam ala köndərinin ucunda er böyürdən (Qazan kimi pəhləvanı üç göz atından yıxan) Qıyan Səlcük oğlu Dəli Dondar çapar yetdi" (səh. 4?).

Dastanın üçüncü boyunda isə deyilir: "Bu yanadan bazirganlar gəlibəni Qara Dərvənd ağzına qonmuşlardı" (səh. 46).

Tədqiqatçıların çoxu uzun illər bu adları indiki Dağıstan Respublikası ərazisindəki Dərbənd şəhəri ilə əlaqələndirmişlər. Xüsusən dastandan sonrakı illərdə formalaşmış Azərbaycan folklorunda tez-tez "Dəmir qapı Dərbənd" adının çəkilməsi və bu adın Dərbənd şəhəri demək olduğu şübhə doğurmamışdır üçün "Qapılar Dərvənd", "Dəmir Qapu Dərvənd" və "Qara Dərvənd" adlarının hamısı məhz bu şəhər hesab edilmişdir. Lakin "Kitabi-Dədə Qorqud" üzərində tədqiqatlar davam etdiyi üçün dastanla bağlı yeni versiyalar, yeni mülahizələr tükənmir. Hələ vaxtilə görkəmli qorqudşünas alim Həmid Araslı üçüncü boydakı "Qara Dərvənd"i indiki Goranboy rayonunda yerləşən eyniadlı yaşayış məntəqəsi hesab etmişdi. Tanınmış ədəbiyyatşünas Pənah Xəlilov isə bu mülahizəni yanlış saymış və fikrini əsaslandırmışdır (27, 24). Digər mütəxəssislər isə daha dörd Dərbənd adı çəkirlər. Bu məsələ tədqiqatımızın mövzusunda kənar olduğu üçün biz "Dərbənd" adı ilə bağlı versiya və mülahizələri kənara qoyub bu adın ingilis dilinə tərcüməsi üzərində dayanacağıq.

1972-ci il nəşrində "Dərvənd" adı hallanan yer adları həm transliterasiya olunmuş, həm də tərcümə edilmişdir. Belə ki, "Qapılar Dərvənd" "Kapulu Dervent" (səh. 25) kimi, "Dəmir Qapu Dərvənd" "Pass of Demir Kapu" (səh. 36) kimi, "Qara Dərvənd" "Pass of Demir Kapu" (səh. 42) kimi verilmişdir. Tərcüməçilər kitabın sonunda hər üç variantı izah etmişlər. "Qapılar Dərvənd" belə şərh olunmuşdur: "Kapulu Dervent means, literally, "a pass with a gate". In the legends it seems to be a place east of Erzurum and north of Avnik. There is no such name on the landscape today" (səh. 186).

"Dəmir Qapu Dərvənd"ün izahı: "Demir Kapu Dervent, which means "Iron Gate Pass", is located on the road going from northern Azerbaijan to the Caucasus" (səh. 187).

"Qara Dərvənd"ün izahı: "Kara Dervent (Derbend), or Black Pass, could be one of two locations so named. One is the city of Derbend, on the western shore of the Caspian Sea, just north of the present border of Azerbaijan (səh. 189).

Mirabilenin nəşrində isə "Qapılar Dərvənd" "Gated Pass" kimi verilmiş, axırda aşağıdakı kimi

izah əlavə olunmuşdur: “Kapu/Kapi is gate, -lu is –ed, derbend is pass (səh. 244).

“Dəmir Qapu Dərvənd” isə “Pass of the iron Gate” şəklində tərcümə olunmuş və tərcüməyə izah verilmişdir: “This is located in Daqhestan at Derbent on the Caspian Sea (səh. 250).

"Qanlı Qoca" adının tərcüməsinə toxunmadan yer adlarının verilmə yollarına baxarkən aydın olur ki, hər üç tərcümədə İç Oğuz və Dış Oğuz məhz ərazi kimi göstərilmişdir. Mirabilenin nəsrində bu "İç Oğuz ərazisi" kimi, "Antalogiya"da isə "İç Oğuz" kimi verilmiş və deməli, bu adların daşdığı mənə yükü saxlanılmışdır. Fikrimizcə, "oğuz" sözünün "Antalogiyada"ki kimi cəm şəklində işlənməsinə də ehtiyac yoxdur.

Dastanın mətnindən həmçinin görünür ki, oğuzlar Qafqazda tam sərbəst olmuşlar. "Gəncə ağzı" vətən sərhəddi hesab edilsə də, onlar üçün keçilməz sərhəd, yasaqlıq yox idi. Buna görə də ayrı-ayrı boylarda adı çəkilən toponomların bir çoxu dastanın əhatə etdiyi ərazilərdə indi də yaşayır.

"Kitabı Dədə Qorqud"da bir çox qala adlarına da rast gəlinir: "Əlincə qələsi", "Evnik qələsi", "Mərdin qələsi", "Tatyən qələsi", "Ağca qala", "Ağsaqa qələsi", "Düzürd qala", "Tuman qələsi", "Aqhisar", "Bayburt hasarı" və s. bu qəbildəndir. Hu qalalardan bəziləri oğuz bəylərinin yadigarı kimi bu günümüze qədər qalmış, illər keçdikcə bəzilərinin adları dəyişmişdir. Maraqlıdır ki, dastanı ingilis dilinə tərcümə edənlər bu adları ya orijinalın dilinə uyğun tərcümə etmiş, ya da olduğu kimi saxlayaraq izah vermişlər. Məsələn, məşhur "Əlincə qələsi" hər iki tərcümə variantında "Alinja Castle" kimi verilmişdir.

1972- ci il nəşrində bu qalanın adı ilə bağlı qeyddə deyilir: "Alinja castle is situated on top of a hill on the Nahjivan-Julfa road in Azerbaijan" (səh. 202).

Mirabilinin nəşrində isə qeyd belədir: "is a fortress betwocı Naxlıchevan and Julfa near the Soviet-Iranian border" (səh. 306).

"Salur Qazan dutsaq olub oğlu Uruz çıxardığı boyu bəyan edər" adlanan on birinci boyda deyilir: "Şahin pərvəza ağdı, gözlədilər, şahin Tumanın qələsinə endi" (səh. 135).

"Əlincə qələsi"ndən fərqli olaraq "Tumanın qələsi" uzun müddət qorqudşünaslar arasında müzakirə və mübahisə mövzusu olmuşdur. "Tuman" sözü linqvistik və etimoloji baxımdan hansı tarixi dövrə və xalqa mənsubdur? Dastanın bu tədqiqatda istifadə etdiyimiz 1977-ci il nəşrində bu qala "Gürcüstanda indi nişanələri qalmış qədim bir qala" kimi təqdim olunur (səh. 183).

Mərhum professor Ə.Dəmirçizadə "Tumanın qələsi"ni indi xarabalığı qalmış qədim Dumanisi şəhəri kimi şərh etmişdir.

Başqa mütəxəssislər bu variantı bir qədər şübhə ilə baxmışlar. Lakin dosent V.İsrafilov bu adın Gürcüstanın Dumanisi yaşayış məntəqəsi ilə bağlı olduğunu iddia etmişdir. O, "Dumanisi" toponiminin mənasının "dumanlı", "dumanlı yer" olduğunu əsaslandıraraq yazır: "Dumanisi orta əsr Gürcüstanın mühüm strateji, ticarət və sənətkarlıq məntəqəsi idi. Qazıntılar zamanı qala darvazalarının, yeraltı yolun, hamamların, ambarların, dükənlərin, kilsə, məscid, əmək alətiəri, silahlar, bilərziklər və s. qalıqları tapılmışdır. Bu məlumat da bizdə Dumanisi-Başkeçiddə məskən salmış insanların... yaşayış tərzini haqqında tam təsəvvür yaradır və həmin etnosların Dədə Qorqud dünyası ilə bağlı olduğundan xəbər verir" (32, 45).

Bu mövzuda tədqiqat aparan bütün mütəxəssislərin rəyinə hörmətlə yanaşaraq "Tumanın qələsi"nin məhz qala - yer adı olduğu qənaətinə gəlmək olar. Dastanın tərcüməçiləri də bu amilə əsaslanaraq onu "Toman Castle" (1972-ci il nəşri) və "Tomanin Castle" (Mirabilenin nəşri) kimi vermişlər. Lakin hər iki nəşrdə bu adla bağlı qeyd var. Birincidə: "Referred to frequently in historical sources, this castle is Located on one of the tributaries of the Kur River, northeast of Gokche Mountain, and between Tiflis and Ahizka" (səh. 203). İkincidə: "Tomtnin Castle is located in

Dmanisi in Georgia" (səh. 311).

"Salur Qazan dutsaq olub oğlu Uruz çıxardıği boyu bəyan eder" adlanan on birinci boyda belə bir parça var:

Ərqic qırda döndərdiyim,
Mərə kafir, sənin baban.
Şəqaqına imrəndiyim,
Sənin qızın, gəlinin.
Ağcaqala, Sürməlidə at oynatdım,
Atla Qarun elinə çapqın yetdim.
Aqhisar qələsinin burcun yıxdım (səh. 147)

Göründüyü kimi bu parçada bir neçə xüsusi ad işlənmişdir. Hər iki tərcümə variantında bu parçanın poetik formasının saxlanılmasına cəhd edilmişdir.

1972-ci il nəşrində parça aşağıdakı kimi (səh. 161) tərcümə olunmuşdur:

O infidel, it was your father whom I forced to flee at Arkichm Kir.
They were your brides' and daughter's cheeks which then loved
I pranced my horse at Agcha Kale close to Surmeli.
Upon my horse I raided all the land of Karun,
Destroyod the parapet of Akhisar Castle.

Mirabilenin nəşrində isə tərcümə (səh. 216) belədir:

He whom I turned back in the North Country, you infidel, was your father.
Those whose temples I coveted were your daughters-in-law.
At Akcha Kale Surmeli I made my horse dance.
I laid low the tower of Ak Hisar Castle.

Dastanın 1977-ci il Bakı nəşrində "Qarun eli" indiki Ərzuruma və onun ətrafına deyilir" kimi qeyd verilmişdir.

İngilis dilində olan 1972-ci il nəşrində isə "Qarun eli"nin indiki Ərzurum regionunda yerləşdiyi ehtimal olunur (səh. 204): "An unidentified place name. It is possible, however, that this place is in the Erzurum region, which is called Garin (or Karin) in Armenian sources. There are no references in Islamic sources to indicate that there was such a place in the fifteenth and sixteenth centuries".

"Aqhisar qələsi" isə 1977-ci il nəşrində "Cənubi Azərbaycanın müxtəlif əyalətlərində kənd adları" olduğu bildirilir.

1972-ci il ingilis nəşrində isə bu qalanın da Ərzurum ərazisində yerləşdiyi göstərilir: "Aqhisar Kalesi, we believe the boundaries of the Tortum kaza the province of Erzurum" (səh. 205).

Mirabilenin nəşrində isə qalanın adı "Ağ qala" kimi tərcümə olunmuş və onun Ərzurum ərazisində olduğu ehtimal edilmişdir: "Literally 'White Fortress Castle', it may be located to the west of Erzurum, according to Kirizoglu" (səh.313).

Hər iki tərcümənin bu hissəsində "Ağca qala" və "Sürməü" yer adlarına şərh verilməmişdir. Bu da təsadüfi deyildir. Çünki bu adlar bir qədər əvvəldə - "Qazan bəyin oğlu Uruz bə-yin dutsaq olduğu boyu bəyan edər" adlanan boyda da çəkilmiş ("Oğuz bəyləri doyum oldu, Ağca qalaya, Sürməliyə

gə-lib Qazan qırx otaq tikdirdi" (səh. 86) və bu ada 1972-ci il nəşrində izah verilmişdir: "Akcha Kale was a castle south of Kars and west of Revan, the capital of the present Armenian Soviet Socialist Republic.

Surmeli was the name of both a castle and an area slightly south-west of Akcha Kale" (səh. 195).

Dastanın Bakı nəşrində "Ağca Qala" "Arpa və Araz çayları arasında qədim şəhər" (səh. 181), "Sürməli" isə "Qars elində, Araz kənarında, eyni zamanda Marağa əyalətində kənd adları" (səh. 183) kimi izah olunmuşdur.

Sonrakı illərin tədqiqatçıları isə yeni mülahizələr irəli sürmüşlər: "Kitabi Dədə Qorqud" dastanında qeyd olunan bir sıra mühüm tarixi-coğrafi yer adları Naxçıvan diyarının ərazisinə aiddir. Əsərdə Ağcaqala və Sürməli adları bəzən eyni, bəzən də müxtəlif yer adları kimi verilmişdir. Bu məskənin Arpaçay vadisində, indiki Naxçıvan torpağında yerləşdiyini göstərilir. Qeyd etmək lazımdır ki, Sürməlik adlı kənd Culfa rayonu ərazisində Əlincə qalası yaxınlığında da vardır" (19, 143).

Söhbət dastanda işlənən qala adlarından getdiyi üçün digər adları da tərcüməsinə baxaq. Dədə Qorqud qəhrəmanları "Mardin qələsi"ndə, "Evnik qələsi"ndə, "Aqsaqa", "Düz-mürd qelesində", "Bayburt hasan"nda olmuş, bu yerlərin adını çəkmişlər. Tərcüməçilər əksər hallarda bu adları olduğu kimi saxlayaraq müvafiq qeyd verməyi üstün tutmuşlar. Məsələn, "Evnik qələsi" 1972-ci il nəşrində "Avnik Castle" kimi verilmiş bu ada aşağıdakı qeyd əlavə olunmuşdur: "Avnik, southeast of Erzurum, was guarded by a very strong castle during the Byzantine era" (səh. 42).

Mirabilenin nəşrində isə qalanın adı sadəcə "Evniuk Castle" (səh. 97) şəklində işlədilmiş, heç bir şərh verilməmişdir.

"Aqsaqa qelesini" orijinalda Gürcüstandakı "Axalsixi" şəhəri (səh. 181) kimi təqdim edilir.

İngilis dilində olan 1972-ci il nəşrində də bu yerin Gürcüstan ərazisində olması barədə qeyd verilmişdir: "Ak Saka, a city in ancient Georgia".

Mirabilenin nəşrində isə qalanın adı "the castle of Aksaka" kimi verilmiş, sonda isə qeyd olunmuşdur: "Aksaka is in Akhaltsikhe".

"Çox dağlar, dərə, təpə keçdi, günlərdə bir gün Düz-mürd qalasına gəldi, Qara dəniz kənarında idi" (səh. 109).

Görünür, orijinaldakı təsvirə görə 1977-ci ilin Bakı nəşrində "Düz-mürd" adına "Qara dəniz yaxınlığında indi nişanəsi qalmamış bir qala" kimi izah (səh. 182) verilmişdir. 1972-ci il nəşrində bu ad "Duzmurd Castle on the Black Sea" kimi işlənmiş, bu adda qalanın mövcud olmadığı barədə qeyd verilmişdir. Mirabilenin nəşrində də bu ad yuxarıdakı kimi işlənmiş, lakin əlavə izah verilməmişdir.

Dastanda işlənmiş "Bayburt hasarı" adı Azərbaycan dilində olan nəşrdə "Türkiyədə qəza mərkəzi" kimi təqdim olunmuş, qeyd edilmişdir ki, "vaxtilə Oğuzların sərhədi olan bu yer düşmənlərin əlində imiş" (səh. 181).

"Bayburt hasarı" 1972-ci il nəşrində "Bayburt Castle" (səh. 68), Mirabilədə isə "Castle of Bayburt" (səh. 124) kimi verilmiş, qalanın adı ilə bağlı izah əlavə edilməmişdir.

Dastanın ikinci boyunda belə bir cümlə var: "Hamidlən Mardin qələsinin tənib yıxan, dəmir yaylı Qırpaq Məliyə qan qusduran, gəlibən Qazanın qızın əriyə alan... Qaragünə oğlu Qara Budaq çapar yetdi" (səh. 42).

Bu cümlədə işlənmiş "Hamidlən Mardin qələsi" ifadəsi yer adı kimi maraqlıdır. Orijinalda yalnız "Hamid" sözünə şərh verilmişdir: "Diyarbəkir şəhərinin keçmiş adı. Ağqoyunluların mərkəzi olmuşdur. Dastanda xristian hökmdarlarının əlində olduğu göstərilir" (səh. 183).

1972-ci il nəşrində bu ad "the Castle of Mardin and Hamid" (səh. 36) kimi verilmiş, sonnda bu adın "Mardin" və ya "Merdin" (səh. 187) şəklində işlədildiyi göstərilmişdir.

Mirabilenin nəşrində isə qalanın adı "the fortresses of Merdin and Hemid" (səh. 92) təqdim olunmuş, kitabın sonunda isə "Mardin"-in və "Hamid"-in konkret yeri qeyd edilmişdir: "Mardin: located in southern Turkey about 25 kilometers from the Syrian border". "Hemid; the modern day Diyarbakir in south-eastern Turkey" (səh. 250).

Qeyd etmək yerinə düşər ki, haqqında söhbət açdığımız söz birləşməsi - "Hamid ilə Mardin qələsi" dastanın dördüncü boyunda da işlənmişdir. Lakin nə 1972-ci il nəşrində (səh. 86), nə də Mirabilenin nəşrində (səh. 143) həmin cümlə verilməmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi qalanın adı Qara-günə oğlu Qarabudağı təqdim edərkən ("Hamid ilə Mardin qələsinin tərüb alan... Qaragünə oğlu Qarabudaq") işlənmişdir. Tərcümə variantlarında nədənsə Uruzun dustaqlıqdan azad olunmasına gedən qəhrəmanlar arasında Qaragünə oğlu Qarabudağın adı çəkilmədiyindən "Hamid ilə Mardin qələsi" ifadəsi də atılmışdır. Fikrimizcə, bu fakt tərcümələrin qüsuru sayılmalıdır, çünki orijinal təhrif olunmuşdur.

Dastanda işlənən yer adlarının həm sözün quruluşu baxımından, həm də dastanın yaranma məkanını, şəraitini və tarixini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün digər adların da ingilis dilinə tərcüməsi üzərində dayanmağı zəruri sayırıq. Belə adlardan biri də "Ala dağ" toponimidir.

"Axan duru suların xəbər keçə, ərquru yatan Ala Dağdan ətər aş, xanlar xanı Bayındır (xana) xəbər var". Bu cümlə dastanın birinci boyunda işlənmişdir (səh. 23). Qeyd edək ki, "Ala Dağ" toponimi digər boylarda da xatırlanır. Məsələn:

İri qobulu Ala dağı
Avlıyban quşlamadınmı? (səh. 100).

Yaxud:
Ərquru yatan Ala dağlar ətəyinə avı vardin,
Qara donlu kafirlərə uğradınmı?
(səh. 127).

İri qobulu Ala dağı avlıyuban aşmağım yox.
Ağ alınlı Bayındır xanın divanına varmağım yox (səh. 129) vəs.

1972-ci il nəşrində bu ad "Ala Mountain" (səh. 14 və 104) kimi verilmiş, sondakı qeyddə isə belə adda dağın yerinin müəyyən olunmadığı göstərilmişdir: "Ala Dagh, or Ala Mountain, has not been definitely identified, for there are numerous mountains and mountain ranges whose names include ala" (səh. 184).

Mirabilenin nəşrində (səh. 69 və 160) "ala" sözü tərcümə olunmuşdur: "the Piebald Mountain" (ala-bula, alabəzək dağ).

"Antologiya"-da da "ala" sözü tərcümə edilmiş, amma nədənsə orijinaldakı mənadan fərqli olaraq ingilis dilinə "qar ötüklü dağ" kimi çevrilmişdir: "the snow-covered mountains" (səh. 545).

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanını tədqiq edən alimlərin isə "Ala dağ" adı ilə bağlı konkret

mülahizələri vardır. Dastanın 1977-ci il Bakı nəşrində bu dağın "Van gölünün şimal-şərqində 1259-cu ildən sonra hülakələrin yay iqamətgahı olan dağlar" olduğu göstərilmişdir (səh. 181).

Professor Pənah Xəlilov bu dağın "indiki Mingəçevirin Boz dağı" (27, 28) olduğunu güman etmişdir.

Bəhlul Abdulla isə "Ala dağ" dedikdə, otsuz-ələfsiz, meşəsiz-ağacsız dağlar təsəvvür olunduğunu söyləyərək, dastandakı "Ala dağ"ın da bu keyfiyyətləri ilə seçildiyini vurğulayır (1,18).

Aslan Bayramovun qənaətinə görə, "Dədə Qorqud" dastanında xatırlanan bu dağ adını Şörəyel vadisinin ətkələrində olan, 4090 metr hündürlüyü, dörd zirvəsi (Ziyarət, Haça, Qaradağ və Arxaşan) olan və mənbələrdə bir neçə adı olan (Alakas, Alagöz, Ələyəz, Aiadağ) kimi lokalizə etmək olar". O, bu qənaətə "iri qobulu Ala dağ" sözünə görə gəlir və qeyd edir ki, "adı çəkilən zirvələrin ortasında, həqiqətən, dərin bir qobu vardır"(10, 50-51).

Dastanın mətnindən göründüyü kimi Oğuzlar daha çox Ala dağın ətəyində çadır qurub, ev tikirlər, ov ovlayır, yeyib-içmə məclisləri qururlar. Boylarda bu və ya digər şəkildə on bir dəfə Ala dağdan "dünnən" (gecə) keçilir. Bütün bunlar Ala dağın Oğuzlar dövründə məşhur yer adı bildirdiyini göstərir. Belə geniş yayılmış adın transliterasiya yolu ilə verilməsi daha düzgün olardı. "Ala dağ"ın həm də yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyətlərini nəzərə alanda aydın olur ki, "Antalogiya"da bu dağın adının "qarlı" kimi tərcümə edilməsi səhvdir.

Dastanda ilk baxışdan yer adı (toponim) olduğu başa düşülən adlarla yanaşı, etimologiya və mənası sonradan aydınlaşdırılan yer adları da vardır. Belə adlardan "Ortac" və "Günortac" sözləri xüsusi maraq doğurur. Əvvəlcə bu sözlərin toponim olması məsələsinə baxaq. Vaxtilə, bu sözlərin elmi təhlil üçün əhəmiyyətini duyan dilçi Muradxan Cahangirov yazırdı: "Günortac" isminin (toponimin) hansı mənada işləndiyini və hara olduğunu düzgün təyin etməklə biz "Dədə Qorqud" oğuzlarının yeganə iki tayfasından biri yerləşən ərazi haqqında da lazımi məlumat toplaya bilərik" (14, 73).

Dastanda "Günortac" yer adına "Basat Təpəgözü öldürdüğü boyu bəyan edər" adlanan boyunda rast gəlinir. Oğuz elinə qan udduran Təpəgöz Basatdan soruşur: "Qalarda-qoparda, yigit, yerin nə yerdür?" Basat Təpəgözə söyləmiş, görəlmiş, xanım, nə söyləmiş: "Qalarda-qoparda yerim Günortac"(səh. 123).

"Ortac" adına isə "Salur Qazan dutsaq olub oğlu Uruz çıxardığı boyu bəyan edər" boyunda Qazan Təkurun öz ad-sanlı soyunu öydüyü yerdə rast gəlinir. Qazan öz soyunu belə öyür:

Ağ qayanın qaplanının erkəyində bir köküm var,

Ortac qırda sizin keyikləriniz durğurmaya (səh. 147).

Mərhum alimimiz Mirəli Seyidov vaxtilə, hər iki sözün etimologiyasını təhlil edərək bu adların toponim olduğu qənaətinə gəlmişdi. Alimin fikrincə, "or" "yüksəklik", "ucalıq", "uca" anlamında işlənmiş, oğuzlar bu sözdən yer adı kimi istifadə etmişlər.

M.Seyidovun yazdığına görə "ortac" "uca", "ucalıq", dağın yüksəyi, təpəsi mənasında işlənir. Əslində Günortac yer adının yaranması oğuzların mifoloji görüşləri və əski inamlar sistemi ilə bağlıdır. Günortac və Ortac yer adlarının yaranması əski inamlar silsiləsinin elə bir qolu ilə bağlıdır ki, o həm də ailənin və dövlət, mənsəb düzümünün-sisteminin, quruluşunun yaranmasında və formalaşmasında iştirak etmişdir. İstər həmin adların meydana gəlməsi, istərsə də bir sıra ailə düzümlərinin yaranmasının kökləri (bu sonralar dövlət mənsəb düzümünün əsasına çevrilmişdir) lap əski, daha dəqiq deyilsə, azərbaycanlıların ulu babalarının dual təşkilat, icma quruluşuna gedib çıxır (44, 179).

Göründüyü kimi dastanda işlənən "Günortac" və "Ortac" sözlərinin etimologiyası barədə

uzun illər müxtəlif mülahizələr söylənmiş (M.Seyidovun yazdığına görə bu sözlərlə bağlı vaxtilə, akademik V.Bartold və başqaları da fikir bildirmişlər), nəhayət, bu sözlərin toponim olduğu sübut edilmişdir. Lakin dastanın ingilis dilinə tərcümələrində bu sözlər yer adı kimi verilməmişdir. Görünür, tərcüməçilər bu sözlər ətrafında gedən araşdırmalardan xəbərsiz olduqları üçün tərcümədə bunu nəzərə almamışlar.

Basatın "Qalarda-qoparda yerim Günortac" cavabı 1972-ci il nəşrində aşağıdakı kimi tərcümə olunmuşdur: "In confusion of battle I stand in broad daylight" (səh. 131). Göründüyü kimi "Günortac" sözü burada yer adı kimi yox, gündüz kimi işlənmişdir. Mirabilenin nəşrində isə tərcümə belədir: "The place from which I rise, my country of birth is the south" (səh. 187). Son-da isə qeyd verilmişdir: "the middle of the day", "the after-noon" (səh. 298). "Günortac" sözü bu tərcümədə də "günorta" mənasında işlənmişdir.

Ağ qayanın qaplanının erkəyində bir köküm var, Ortac qırda sizin keyikləriniz durğurmaya (səh. 147).

Bu parçada işlənmiş "Ortac" sözünü də tərcüməçilər toponim kimi anlamamışlar.

1972-ci il nəşrində parça aşağıdakı kimi tərcümə olunmuşdur:

On root of mine is growing from the tiger of white rock; May he never leave our deer in peace (səh. 161).

Burada "Ortac" yer adından söhbət açılmır.

Mirabilenin nəşrində isə parça belə verilmişdir;

I have my roots in the virility of the tiger of the white rock.

He does not let your deer remain in the South Country (88h 217).

Bu tərcümədə də "Ortac" adı xatırlanmamış, "ortac" "cənub ölkəsi" kimi tərcümə edilmişdir.

Bütün bu müqayisəli təhlillərdən sonra bu qənaətə gəlmək olar ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı toponimlərin böyük əksəriyyəti transliterasiya edilmiş və dastanın ruhuna uyğun şəkildə çatdırılmışdır. Lakin bəzi hallarda yer adlarının izahlarında yalnızlığa yol verilmiş, bəzi toponimlərin isə mənası anlaşılmamışdır.

Fikrimizcə bu anlaşılmazlıqları dastanın ingilis dilində gələcək nəşrlərində aradan qaldırmaq çətin olmayacaqdır.

NƏTİCƏ

Azərbaycan xalqının qədim mədəniyyət və ədəbiyyat abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının

bir boyu 1815-ci ildə ilk dəfə alman dilinə tərcümə olunmaqla elm aləminə çatdırılmışdır. Bundan sonra epos üzərində geniş elmi tədqiqatlar başlanmış, dastanın dili, hadisələrin baş verdiyi coğrafi məkan və zaman haqqında, onun qəhrəmanları və yaranma tarixi barədə müxtəlif əsərlər yaranmışdır. Ötən əsrin ikinci yarısından başlayaraq dastan müxtəlif dillərə tərcümə edilmişdir. "Kitabi-Dədə Qorqud" ingilis dilinə nisbətən gec tərcümə edilsə də, ingilisdilli şərqşünaslar bu əsərə xüsusi diqqət yetirmiş və nəticədə dastanın ingilis dilində üç tam tərcümə variantı meydana gəlmişdir. Bundan başqa ayrı-ayrı illərdə eposun müxtəlif hissələri ingilis dilində nəşr olunmuş, dastanın məziyyəti barədə ingilis dilində çoxlu məqalələr dərc edilmişdir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanındakı xüsusi adların ingilis dilində verilmə yollarını tədqiq edərkən biz eposun bu dilə iki tam tərcümə variantı və "Müqəddimə" və "Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyunu bəyan edər" adlanan altıncı boyunun ingilis dilinə tərcüməsi üzərində təhlil aparmışıq. Muqayisəli təhlil zamanı məlum olmuşdur ki, hər üç tərcümə variantında xüsusi adların verilməsinə tərcüməçilər diqqətlə yanaşmış, adları dastanın ruhuna uyğun əks etdirməyə səy göstərmişlər. Xüsusi adların çatdırılması üçün transliterasiyaya üstünlük verilmiş, xüsusi adların ingilis dilində transkripsiyası əks etdirilmişdir. Belə adların ingilisdilli oxucuya aydın olması üçün bütün tərcümə variantlarında geniş izah və şərhlər verilmişdir. Bəzi xüsusi adlar isə tərcümə olunmuşdur. Tədqiqat zamanı məlum olmuşdur ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı xüsusi adların transliterasiyasında ortaya çıxan başlıca çətinlik qəhrəmanların adındakı titul, epitet və təşbehlərlə bağlıdır. Şəxs adlarına əlavə edilən belə elementlər bəzi hallarda tərcümədə unudulmuş, yaxud yanlış çevrilmişdir. Bu da dastandakı adın daşdığı nominativ və tarixi - psixoloji məna yükünün təhrif edilməsinə gətirib çıxarmışdır. Tərcümələrdə vahid prinsipə əməl olunmadığı da müşahidə edilir. Məsələn, eyni tərcümədə Dirse xan "Dirse khan" kimi, Qazan xan isə "Prince Kazan" kimi verilmişdir. Yaxud "Boyu uzun Burla xatun" bir tərcümə variantında həm "the tall Lady Burla Hatun" kimi, həm "Burla Hatun, the tall lady" kimi, həm də "the tall and slim-waisted Burla Hatun" kimi təqdim olunmuşdur. İkinci tərcümə variantında da bu ad müxtəlif formalarda verilmişdir: "Lady Burla the Tall" və "Lady Burla the Long". Fikrimizcə, eyni adın bir tərcümədə müxtəlif cür verilməsi doğru deyil. Eyni tərcümədə Qaracıq Çobanın adındakı "çoban" sözünü tərcümə edib ("Karacik the Shepherd"), məsələn, Qonur Qoca Sarı Çoban adındakı "çoban" sözünü saxlamaq ("...Saru Choban") da anlaşılmaqlıq yaradır.

Tərcümələrdəki daha bir qüsurlu isə adların türk əlifbasına məxsus hərflərlə verilməsidir. Türkçə işlənən ü, ğ, ç, c, ı, ş kimi hərflər ingilis dilində başa düşülmür. Məsələn, "Kara Göne", "Şöklü Melik", "Aruz Koca" və s. ingilisdilli oxucuya aydın olmur. Tərcüməçilər bu məqamı da unutmamalı və adları ingilis əlifbasının hərfləri ilə verməli idilər.

Tədqiqatda "Kitabi-Dədə Qorqud"da işlənən yer adlarının (toponimlərin) verilməsi məsələləri də araşdırılmışdır. Dastandakı yer adlarının da əksəriyyətinin transkripsiyası verilmiş, bu adlar barəsində müvafiq qeydlər göstərilmişdir. Ayrı-ayrı adlar isə tərcümə olunmuşdur. Yer adlarının ingilis dilində əsasən düzgün çatdırıldığını qeyd etməklə yanaşı, bəzi təhriflər olduğunu da vurğulamalıyıq. Məsələn, "Ala dağ" bir tərcümə variantında "Ala Mountain", başqasında "the Piebald Mountain", üçüncüdə isə nədənsə "the snow-covered mountains" kimi verilmişdir ki, bu da həmin adın daşdığı mənanın təhrifinə səbəb olmuşdur. Bütün bunlara baxmayaraq tərcüməçilər dastanda işlənən xüsusi adların ingilis dilində düzgün səs-lənməsinə, bu adların daşdığı məna və məzmun yükünün çatdırılmasına çalışmışlar. Ən başlıcası odur ki, dastanın ingilis dilinə tərcüməsi sahəsində müəyyən əhəmiyyətli formalaşmışdır. Bu da "Kitabi-Dədə Qorqud"un ingilis dilinə gələcək tərcümələrinin daha uğurlu və daha təkmilləşdirilmiş şəkildə olacağına inam yaradır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdulla B. "Kitabi-Dədə Qorqud"un poetikası. B., 1999.
2. Ağayev Z. Azərbaycan-Amerika ədəbi əlaqələri. Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. B., 1996.
3. Ağasıyeva G. "Kitabi-Dədə Qorqud" Yuqoslaviyada nəşr olunmuşdur. "Kitablar aləmində" jurnalı, 1985, № 3.
4. Anar. "Dədə Qorqud dünyası" məqaləsi. Bax: Anar. Sızsız. B., 1992.
5. Azerbaijanian poetry. Moscow, 1969.
6. "Azərbaycan" qəzeti, 21 aprel 1997-ci il.
7. Yenə orada, 11 aprel 2000-ci il.
8. Yenə orada, 23 iyul 2002-ci il.
9. Babayev S. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında Naxçıvanın yer adları. B., 1999.
10. Bayramov A. "Kitabi-Dədə Qorqud"la bağlı tarixi yer-yurd adlarımız. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları, № 1. B., 1999.
11. Bartold V.V. Книга моего деду Кorkuta. Огузский героический эпос. B., 1999.
12. "Beynəlxalq simpozium". "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 16 yanvar 1996-cı il.
13. Белинский В.Г. Полн. Собр. Соч. т. II. М., 1973
14. Cahangirov M. "Kitabi-Dədə Qorqud" boylarındakı cəmiyyətin zamanı və məkanı haqqında". Azərbaycan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1976, № 4.
15. Dəmirçizadə Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. B., 1959.
16. "Dünya xalqlarının dillərində". "Bakı" qəzeti, 14 oktyabr 1974-cü il.
17. Elçin. "Kitabi-Dədə Qorqud" aliliyi. "Ədəbiyyat qəzeti", 4 iyun 1999-cu il.
18. Ермолович О. Имя собственное в тексте. Сборник научных трудов. Выпуск 278. Смысл текста как объект перевода. М., 1986.
19. Əliyev V. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının Naxçıvan tarixi ilə bağlılığı. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları, № 1. B., 1999.
20. Əliyev S. "Kitabi-Dədə Qorqud" ingilis dilində. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 28 sentyabr 1990-cı il.
21. Əliyev H., Məmmədova S. "Dədə Qorqud"da şəxs adları. "Kənd həyatı" jurnalı. 1987, № 7.
22. Əlimirzəyeva-Mustafayeva F. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının alman dilinə tərcümə sənətkarlığı. B., 1999.
23. Əsgərov N. "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunun qəhrəmanları real türk onomastikasında. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları, № 1. B., 1999.
24. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. М., 1968.
25. Həmzəyev M. "Kitabi-Dədə Qorqud" Litva dilində. "Elm və həyat" jurnalı, 1984, № 1.
26. Həsənova A. "Kitabi-Dədə Qorqud" ingilis tədqiqatında. "Kitablar aləmində" jurnalı, 1989, № 1.
27. Xəlilov P. "Kitabi-Dədə Qorqud" - İntibah abidəsi. B., 1993.
28. Xəlilov Ş. Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələri. "Elm və həyat" jurnalı. 1983, № 6.
29. Xəlilli Ş. Ədəbi əlaqələr işığında. B., 2002.
30. Xəlilli Ş. Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələri. B., 2002.
31. Исмаилов Р. Эстетическая функция личных имен в русскоязычных произведениях. В кн. «Мастерство перевода. Сборник». Б., 1990.
32. İsrailov V. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında "Tumanisi-Dmanisi" oykoniminin izləri. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları, № 1. B., 1999.
33. "Kitabi-Dədə Qorqud", B., 1978.
34. "Kitabi-Dədə Qorqud" fars dilində. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 13 may 1978-ci il.

35. "Kommunist" qəzeti, 5 avqust 1988.
36. Göyalp Altan. Dastamn fransızca nəşrinə ön söz. "Ədəbiyyat qəzeti", 4 iyun 1999-cu il.
37. Lewis Geofreyy. The Book of Dede Korkut, Penguin Books, 1974.
38. Məmmədova S. Füzulinin "Leyli və Məcnun" poeması ingilis dilində. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 22 yanvar 1972-ci il.
39. Məmmədov H. Dədəm Qorqud keçən yerdi bu yerlər... "Azərbaycan" jurnalı, 1990, № 2.
40. Mirabile P. The Book of the Oghuz Peoples or Legends told and sung by Dede Korkut.
41. Nerimanoglu Kamil Veli. The Poetics of "The Book of Dede Korkut". Ataturk Culture Center Publications, Ankara, 1999.
42. Рагимова Е. Азербайджанское дастаны «Деде Коркуд» и «Кероглу» в русских переводах. Б., 2000, стр.11
43. Rüstəmov Ə. "Dədə Qorqud"la bağlı yer adları. "Elm və həyat" jurnalı, 1987, № 9.
44. Seyidov M. "Kitabi-Dədə Qorqud" boylarındakı Günortac və Ortac sözlərinin etimoloji təhlili. "Azərbaycan" jurnalı, 1980, № 3.
45. Şıxıyeva İ. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının linqvostatistik xüsusiyyətləri. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. B., 1995.
46. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları, B., 1972.
47. The Book of Dede Korkut. A Turkish epic. Translated into English and Edited by Faruk Sumer, Ahmet E. Uysal and Warren S. Walker. 1972.
48. Yaqubi Ə. Füzulinin əsərləri xarici dillərdə. "Azərbaycan" jurnalı, 1958, № 12.
49. Zeynalov F., Əlizadə S. Tükənməz xəzinə - "Kitabi-DədəQorqud". B., 1988.

ŞƏHLA NAĞIYEVA

XÜSUSİ ADLAR MİLLİ KOLORİTİN DAŞIYICISI KİMİ

NAŞİRİ

Qoşqar İsmayıloğlu,

BƏDİİ REDAKTORU

İlham İsmayılov,

TEXNİKİ REDAKTORU

Akif Dənizadə

KORREKTORU

Rəfiqə Qənbərqızı

OPERATORU

Mələhət Qurbanova,

ÇAPA MƏSUL

Anar Abdulluyev.

Azər Yunusov.

Yığılmağa verilmiş 01. II. 2001. çapa imzalanmış 04.11.3003,

formatı 60x90 1/16,

fiziki ç.v 30,0, şarti ç.v.31,0

*ofset kağızı N 1, tayms **qarnituru,***

sifariş 157. Sayt 500